Национальная библиотека Республики Тыва

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 137 (16910)

2004 чылдың ОКТЯБРЬ 7, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.10. Садар өртээ 3 рубль.

Кышка белеткел

ДООСТУРУНУҢ КЫРЫНДА

Сентябрь 30-де ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак Кызыл хоорайда хөй каът чуртталга бажыңнарының кышка белеткелиниң дугайында протоколдуг хуралды эрттирген.

Чылыг дамчыдар хоолайларның септелгезиниң, подвалдарның аштап-арыглаашкынының, подъездилерниң чылыглаашкыны, септелгезиниң дугайында дыңнадыышкыннарны ажылчын бөлүктерниң удуртукчулары, ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчылары, Кызыл хоорайның мэри кылганнар. Ажылчын бөлүктер 2004 чылдың август 5-те-ле ТР-ниң Чазааның Даргазының доктаалын езугаар турген турган. Хоорайда 368 хөй каът чуртталга бажыңнарын 9 кезекке чарып, бажың бүрүзү-ле бир яамыга азы албан черинге, хоорай чагыргазының администрация албаннарынга быжыглаттынган. Бо дээрге ук ажылдың түңнелин чугаалашкан үшкү хурал бооп турар.

Ниитизи-биле кышка белеткел багай эвес дээрзин хурал түңнээн. Ынчалза-даа чедир кылыр чүүлдерни чоокку хүннерде доозары чугула дээрзи база демдеглеттинген.

Хуралдың түңнелинде тускай протокол-шиитпирни хүлээп алган. Ооң бир пунктузунда соңгалар шилдээр шил, эжиктерге херек материалдар дээш септелгелер чорударынга херектиг чүүлдер садарынга 2 млн. рубльди Кызылдың хоорай чагыргазынга аңгылап бээри көрдүнген. Кышка белеткел ажылын октябрь 15-те доозары көрдүнген.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралын чыылдырар дугайында АЙТЫЫШКЫН

Тыва Республиканың Конституциязының 100 чүүлүнге Тыва Республиканың Улуг Хуралының палатазының каттышкан хуралының регламентизиниң 2 чүүлүнге дүүштүр **доктаадырывыс болза:**

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралынче депутаттарны **2004 чылдың октябрь 14-те 9.00 шакта** дараазында айтырыгны көөрү-биле Улусчу чогаадылга бажыңынга чыылдырар:

Тыва Республиканың Улуг Хуралының төлээлекчизи Людмила Борисовна Нарусованы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү кылдыр соңгуур дугайында.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралын белеткээрин организастаары дээш харыысалганы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының Аппараттарынга дагзыр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

РФ-тиң Президент Администрациязының баштыңының оралакчызы Владислав Сурков:

"ПУТИН БОДУН ЭВЕС, А КҮРҮНЕНИ БЫЖЫГЛАП ТУРАР"

— Россияже халдаашкынның, чурттуң херек кырында дайын байдалында турарының дугайында сентябрь 4-те Президент медеглээн болгай. Кажан хайбачыт соктанып чедип келирге, башка баштай-ла кирер айтырыг: чүге бистер бис? Мындыг чүүл чүгеле ыяап-ла бистиң-биле болганы ол?

— Америкада, Европада болгаш Чөөн чүкте шиитпир хүлээп ап турар кижилерниң ортузунда бистиң чуртка аңгы-башка хамаарылгалыг ийи кол бөлүктү демдеглеп болур. Баштайгызының төлээлери бистиң демократиявыстың кедилиинге бүзүреп, бисти деткип, боттарының күжениишкиннерин Россияның катап тургузуушкунунче болгаш быжыглаашкынынче углап, бистиң чуртувусту делегейниң геополитиктиг деңзигүүрүнүң чугула тургузукчу өзээ, улуг сайгарылга рыногу, эки кожа болгаш идегелдиг чөвүлекчи кылдыр көрүп турарлар. Ийиги бөлүк, мен бодаарымга, "соок дайынның" коргуушкуннары-биле чурттавышаан хевээр, бистиң чуртувусту террористерни бүрүнү-биле саң-хөө талазы-биле бүзээлээринге болгаш оларны политикадан хооруп каарынга шаптыктап турар удурланыкчы кылдыр көрүп турар кижилерден тургустунган. Олар Совет Эвилелиниң барык-ла хан төгүлдүрүүшкүнү чокка буступ-буураанын боттарының ачы-хавыяазы кылдыр санап, чедиишкинни улам калбартырын оралдажып турарлар. Оларның сорулгазы – Россияны бузуп үрээри болгаш ооң кончуг улуг девискээрин хөй-хөй, тоо-быдаргай, күрүне шынары астынган шыдал-шинек чок тургузуглар-биле долдурары.

Харалаан, оларда чүгле сорулгалар эвес, а арга-хоргалар база бар. Бир чамдыкта ук арга-хоргаларны бистиң ниитилеливис боду оларга берип турар. Соңгу Кавказта кижи көрүп көрбээн коррупция база эрткен үелериң хай-халаптыг частырыгларынга көвүдеттинген ужу-бажы билдинмес социал-экономиктиг политика бүгү хевириниң кем-херек үүлгедикчилериниң эңме-тикчок хемчээлин бүдүрген. А кем-херек үүлгедикчилеринге үптээшкиндаа, "хамаарышпас чорук дээш демисел-даа" чаңгыс аай дөмей. Террорисчи интернационалдың адырланган четкизиниң бир кезээ апаргаш, чаш уруглар оорлакчылары болгаш уруглар өлүрүкчүлери янзы-бүрү чергениң чигзинчиг политиктиг төлевилелдерин күүседип эгелээрлер. Ындыг технология дүүн, бөгүн тыптып келбээн. XIX-даа, XX-даа үс чылдарда чаңгыс эвес удаа бистиң мурнуу кызыгаарларывыска дайын-чааның өскүдүүшкүнүн Россияны кошкадырының аргазы кылдыр ажыглап келген. Ол дугайын утпазы чугула болгу дег.

— Сентябрь 11-ниң Нью-Йоругун алыылыңар, Испанияга база терактылар болду. Террорисчи айыыл-кыжаныышкын дендии улуг шынарлыг апарган дээрзин бадыткаарынга оон-даа хөй ханныг бадыткалдар херек апарганы ол бе? Силерниң көрүп турарыңар-биле алырга, кандыг чаа айыыл шуптувусту каттыжып эвилелдежиринче, ийис майыктарның политиказын соксадырынче чыгаптар ужурлугул?

— Россияда болуп турар чүүлдериң хөлүн эрттир удурланышкак үнелели амгы үениң кижизиниң чаагай сагыштаашкындан, күзелден ойталаар хөңнү чогу-биле холбашкан. Канчапдаа кээрге, делегей бистиң күзээнивис ышкаш чараш болгаш сарыылдыг болбас ышкажыл. Ында "депшилгелиг" деп адаттынар аргалар-биле ажып-тиилеп шыдавазывыс дайзын чурттап турар. А тодаргайлаарга: көгүдүп-даа, хээлилеп-даа, мегелеп-даа, кожазынче дукпуруптарыдаа шыдаттынмас дайзын бар. Чоокта чаа чугаазында Путин делегей элитазының бир кезээниң шак мындыг реакциязын эрткен үс чылдың 30 чылдарының төнчүзүнде хөөннер-биле деңнээни таварылга эвес. Ийиги делегей дайынының бүдүүзүнде Мюнхен дугуржулгазынга ат салыышкыны болгаш Молотов – Риббентроптуң чаржынчыг сураглыг пактызы – ол дээрге "өскениң эъди-биле араатанны чемгерер" дээн, өскелериң күселибиле боттуң айыыл чок чоруун хандырар дээн мугулай оралдажыышкыннар-дыр. Ол бүгү Гитлерни доктаатпаан дээрзин билир болгай бис. Кажан Гитлер бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге хол чеде бергенде, үгле ынчан аңаа удур коалиция тургустунган болгай. Ынчан безин когаралдың саны эвээш болуп болур турган, ынчалза-даа төөгү чүү-даа үвеге өөретпес деп чүүл ол ышкажыл.

— Бесланга хай-халаптың хүннеринде сепаратистер-биле чугаалажылга чорударының дугайында кыйгырыглар база катап дыңналып турду...

— Ийе, кым-бир кижиниң айтыышкыны-биле ышкаш...

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Каяа? Чүү? Сонуургаптаалыңар

Горох өстүрерин шенээр

"POSCO" деп корпорацияның удуртулгазының саналы-биле бистиң республикага мурнуу Кореядан бөлүк саарлыкчылар чораан.

Аалчылар Кызыл кожуунда "Кара-Хаак" МУБ-ка чедип, ында ногаа ажыл-агыйы-биле танышкан. Ооң түңнелинде олар картофель, помидор болгаш өске-даа ногааларны чаартып өстүрериниң талазы-биле Тывага кажандаа ажыглаттынмаан чаа аргаларны, тараа культураларының өске горох дээн чижектиг хевирлерин өстүрериниң төлевилелин саналдааннар. Көрей аалчыларныы-биле алырга, чаа аргалар-биле чайгы үеде Тывага кайгамчык дүжүттү ап болурунуң барымдаалары бар бооп турар. Келир чылын олар катап кээп, тараа культуразының чаа горох дээн хевирлиг шенелдезин көөрлер. Бир эвес оларның саналы херек кырында бадыткаттынза, Тывага соя деп үнүштен соус болгаш паста кылыр завод тургузарын планнаар деп турарлар.

Ат салган

Эрткен неделяда Тыванын Чазааның болгаш "Тыва Республиканың Улус банкызы" ААН АБниң аразында инновация төлевилелдериниң талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салган. Бо дээрге республикага инновация инфраструктуразын тургузарының үе-чадазы, ынчангаш инновация төвүн болгаш инновация фондузун тургускан.

ТР-ниң Инновация, инвестиция болгаш даштыкы-экономиктиг харылзаалар яамызы инновация төвүнүң баазазынга информация маркетинг төвүн тургузарын планнап турар. Ооң түңнелинде инновация төлевилелдерин боттандырар хуусаазы дыка бөдүүнчүүр.

Дорт харылзааже чалалга

Социал чиигелделериниң чаа системазының дугайында

Бо чылдың август 22-де Россия Федерациязының Президентизи күрүнениң социал политиказын чаартыры-биле чиигелделиг төлевирлер дугайында хоойлуга ат салган. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр тайылбырны Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының хоочуннар болгаш инвалидтер-биле ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи **Роза Дойнуровна Ондар** радио база "Шын" солун дамчыштыр чорудар. Аңаа социал пакет деп чүл, чаңгыс угда болгаш ай санында төлээр акша төлевири болгаш өске-даа социал чиигелделер дугайында чугаа болур.

Радиога "дорт эфир" **октябрь 11-де** хүндүскүнүң 12 шак 20 минута турда эгелээр. "Дорт эфириниң" телефону **5-40-54.**

"Шын" солуннуң редакциязынга "дорт харылзаа" **октябрь 12-де** хүндүскүнүң 10 шактан 11 шакка чедир болур. Роза Дойнуровнага айтырыг салыр телефоннар **1-01-35, 1-17-09.** "Дорт харылзаа" бетинде айтырыгларны баш бурунгаар 1-17-09 телефон дамчыштыр дамчыдып болур.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Кандыг-бир чүүлдү эрттирип, уттупканым-даа чадавас, ынчалза-даа бо бүгү чылдарның дургузунда кризисти таарыштырарының талазы-биле чаңгыс-даа тода болгаш билдингир саналоналдар дыңнаар аас-кежикке таварышпадым. Эрге-чагырганың кылып турары чүүл бүрүзүн шын эвес деп чарлап келди. А чүү чүве шыныл ынчаш? Чугаалажылгалар бе? Чугаалажып болгай-ла. Чүнүң дугайында? Кымбиле? Чугаалажылганың туруштары кандыгыл? Түңнел кандыг болур ужурлугул? Харыы дыңнавайн-дыр мен.

— Шериглерни үндүрери, Чечняның делегей эргебайдалы азы хамаарышпас чоруу...

— Ындыг-ла болду харын... Чүү кончуг белен, бөдүүн чоор! Күрүне өскерлиишкининге, чечен чонну болгаш Кавказта Россияга бүзүреп турар кижи бүрүзүн садарын ыдалаанынга дөмейдир. Мен силерге бир чажытты ажыдып бээйн. Делегей терроризминиң айтырыында ышкаш чечен айтырыгда белен шиитпир чок. Чүгле нарын, аар-берге шиитпир бар. Бис ону боттандырып эгелей бердивис. Ол дээрге Соңгу Кавказка идепкейлиг социализацияны чорудары, демократтыг институттарны болгаш хамааты ниитилелдиң үндезиннерин, үре-түңнелдиг эрге-хоойлу камгалаар системаны, бүдүрүлге күчүлерин болгаш социал инфраструктураны чада аайы-биле тургузары, массалыг ажыл чок чоруктуг, коррупцияны, культура болгаш өөредилге адырында хөлчок улуг «дыдыкты» ажып эртери-дир. Бо орукка доктаашкыннар-даа, когаралдар-даа туруп болур. Бо орук дорт-даа, кыска-даа эвес, ынчалза-даа ол кара чаңгыс шын орук.

Хамаарышпас чорукка хамаарыштыр алыр чүве болза, чоокта чаа эрткен үелерни сактып көрээлиңер. Хасавюртка дугуржулга өзугаар Чечняга соңгаарлаткан эрге-байдал турду, ол болза Чечняның херек кырында хамаарылга чогу дээнидир. Ындыг турза-даа, Россия Федерациязы Ичкерияны акшаландырып турду, бодавыже, эвээшбиче-даа бол, айыыл чок чоруктуг садып аар бодаан хире. Ичкерийжи бандиттер баш миннип турганнар болдур ийин: олар "шариат" судтарын организастап, хөйнүң мурнунга шаажылалдарны практикалап, боттарының чаңгыс үдүлгелиглерин ыяшбиле эттеп-соп, оларның холдарын, баштарын одура кезип турдулар. Ол үеде эрге камгалакчылары кайнаар көрүп турганнарыл?

Ийет, Ичкерия хамаарышпас эрге-байдалдыг турган. Ынчалза-даа ол бүгүден айыыл-кыжаныышкын чиде бербээн. Харын-даа каш катап өскен. Бандиттер чедип алган чүүлдеринге доктаавайн, кезек үе болганда Дагестанче халдаан. Чүл ам, оларга Дагестанны үзечаза согар кылдыр бериптер турган бе? Ооң соонда олар Москвада бажыңны чазылдырдылар. Москваны база оларга бериптер турган бе?

База катап чугаалажылгалар дугайында. Чечняның Президентизи Кадыров биле Россияның Маадыры Ямадаев кымнар турганнар ийик? Олар биске удур тулчуп турган сепаратистер турду. Ынчалза-даа олар хамаарышпас чоруктуң дугайында чулчуруушкуннуң артында чүү турарын сайгарып билип кааш, бодунуң чонунуң талазынче, Россияның талазынче эглип келгеннер. Мооң мурнунда боевиктер турган муң-муң кижилер база, оларның дыка хөйүнге бөгүн чепсекти болгаш чечен милицияга, бистиң Чепсектиг күштеривиске хүлээлге эрттирер эргени бүзүрээн. Федерация дөрт удаа бандхевирлээшкиннерниң киржикчилеринге келдерелди чарлаан. Россия өршээл дилеп-даа, өршээп-даа билир. Тайбың күзээннерге эжиктер кезээде ажык.

— Террорисчи халдаашкынны ойтур шаварының талазы-биле хемчеглерниң үш дүрүүн Президент саналдаан болгай. Бирээзи кризиске удур харыының болгаш күш блогунуң ажыл-чорудулгазының дээштиин бедидериниң механизми-биле холбашкан. Ийи дугаары Россияның Мурнуу чүгүнүң социализациязын идепкейжидер хүлээлгелиг. Санал-оналдарның эң маргыштыг үшкү дүрүү көрүп көрбээн политиктиг реформаны чорударын айтып турар. Терроризм-биле демиселге губернаторларны болгаш Күрүне Думазының депутаттарын соңгуурунуң чаа чуруму канчаар дузалап болурун тайылбырлап көрүңерем.

— Интервентилерниң кол сорулгазы болза российжи күрүне тургузуун узуткаары болур. Мындыг айыылдың мурнунга Президент күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аайлыының дугайында конституссчу принципти долу хемчээлдиг боттандырар хүлээлгелиг. Эрге-чагырганың чаңгыс эви – нацияның чаңгыс эвиниң эргежок чугула негелдези-дир. Президентиниң саналдааны-биле Федерация субъектилериниң удуртукчуларын хоойлужудулга хуралдарының соңгууру дайзынны дүрген тиилээрин хандырбас болбайн аан. Ынчалза-даа ол бистиң политиктиг системавыстың быжыг чоруунуң курлавырын улгаттырар, күрүне механизмин чарлаттынмаан дайынның онза байдалдарынга ижиктирер арганы бээр. Регионнарның дээди албан-дужаалдыг кижилери хөй эргелерни алыр. Төптүң болгаш девискээрлериң аразында политиктиг частырыглар болгаш организастыг алдагдалдар дээш харыысалгадан ойлаарының талазы-биле маргылдаа соксаар.

— Ынчалза-даа Путин Бесланга болуушкуннарны хууда эрге-чагыргазын быжыглаарынга база демократияны кызыгаарлаарынга ажыглаан деп үзел-бодал бар. Мооң-биле холбаштыр чамдык россий болгаш даштыкы политиктерниң чугаалап турары айыылзыныышкыннары кайы хире үндезиннигил?

— Россия болза субъектилери национал республикалар эрге-байдалдыг болуп болур делегейде кара чаңгыс Федерация дээрзин барыын чүктүң политиктери билген турар ужурлуг. Бир эвес АКШ-тың составынче, чижээлээрге, Афро-американ Республика азы Испан-Еврей Автономнуг округ кирип турган чүве болза, Вашингтонда кижилер бисти эки билирлер турган ийик деп бодаар мен. Бистиң чурт кончуг тускайлаң болгаш эргелеп-башкарылганың аңаа дүүштүрген системазын негээр.

А бистиң политиктеривиске хамаарыштыр алыр чүве болза, олар чок-ла болза, ак сеткилдии-биле сайгарарын күзевес, чок-ла болза, медерелдии-биле чонну мегелеп турар кижилер-дир.

Путин бодун эвес, а күрүнени быжыглап турар. Ооң ат-алдары бо бүгү чокта-ла бедик база ооң регионалдыг баштыннар-биле харылзааларында кадалыпкы дег айтырыглар чок. А чаа схема доп-дораан ажылдай бербес. Элээн каш чылдарга шөйлү бээр шилчилге үези бисти манап турар. Күштүг болуп турар дүрүм өзугаар соңгуттурган бүгү удуртукчулар хуусаазын төндүр ажылдаар. Федерация субъектилериниң конституцияларынга болгаш уставтарынга өскерилгелер кииреринге база үе херек апаар. Чүгле 2009 чылда регионнарның бүгү удуртукчулары чаа хоойлуга дүүштүр соңгуттурарлар. Оон аңгыда Президентиниң талалакчызы "Чаңгыс эптиг Россия" партия девискээрлерде 89 парламентилерниң чүгле 17-зинде улуг нуруузун ээлеп турар. РФ-тиң субъектилериниң элээн хөйүнге күүсекчи эрге-чагырганы тургузарда, Президент оппозиция-биле кады хөделип ажылдаар апаар.

— Ийет, оппозиция дугайын чугаалажыптаалынар. Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларын дең соңгуур системаже шилчиткени кымга ажыктыг болурул?

— Санап көрээлиңер даан. Чаңгыс мандаттыг округтарга соңгуткан 221 депутаттың 184-ү (!) "Чаңгыс эптиг Россия" фракцияда кирип турар болгай. Биригээр чугаалаарга, соңгулдаларда амгы үеде ажыглап турар холушкак система, чүгле ол система, бистиң партиявыска хөй чугаа-соот үндүрген конституссчу улуг нурууну берген. А бир эвес 2003 чылдагы парламент соңгулдалары чаа схеманы езугаар эрткен болза (менде бар чүве, элээн каш саннардан адаптайн) "Чаңгыс эптиг Россия" 306 депутат мандаттарының орнунга чүгле 239 олутту алыр турган. Оппозиция партиялары Думага: РФКП — 51 олут орнунга 80-ни, РЛДП — 36 олут орнунга 73, "Родина" — 39 олут орнунга 58 олутту алган турар ийик.

Ынчангаш силериниң чөгелиңер төндүрер-дир мен — бо реформа "Путиннии" эвес, чүге дизе президентиниң талалакчызы партияларга, ооң чымчаа-биле чугаалаарга, ажыы эвээш. Президентиниң талалакчызы партияның эки талазы чүгле чаңгыс—партия тургузуунуң темпизин болгаш шынарын дүрген бедидери эргежок чугула. Россий демократия ниитизи-биле чедимчелиг байдалга таваржыр. Партийжи даңзы езугаар соңгулдалар улуг ажыкты бээр. Тодаргайлаарга, эвилелдиг болуру дээре дээрзин илередир, депутаттар корпузунуң хээлилиг болурун чавызадыр. Каас-коя сөске маргыжыглар болгаш политтехнологтуг аргалар чидер, идеяларның болгаш программаларның ак сеткилдиг адааннажылгазы көстүп кээр. Адактың соонда оппозицияны политиктиг сандараашкындан арыглаар.

— А оппозицияның партияларын бодунуң холу-биле быжыглааш, эрге-чагырга бодунуң амыдыралын чүге нарыыдадып турарыл? Оларга ынак болганыңар ол бе?

— Ынак бис бе, ынак эвес бис бе, чугаа ооң дугайында эвес, а хөй партиялыг политиктиг системаны хөгжүдерге Россия янзыбүрү экстремисчи үүлгедиглерге удур бодунуң национал арга-шинээзин бедидер болгай. Сагындырып каайн: кажан боттарының бот-догуннаашкыны кызыы девискээрлер болгаш чаңгыс удааның ирик партиялары ол үеде чуртка үен-даян байдалга удур туржуп шыдавайн турда, чогумна ол өйде күрүнени терроризмниң «халдавырлыг аарыы» шыва алы берген болгай. Үүрмек ажык сүргеш, ону боттары безин болдуруп турган. Феодалзыг быдаргай чоруктуң ындыг үезин 90 чылдарда чурттап эрттивис, ындыг чорук дээрбечи Ичкерияның тыпты бээрин болдурган болгаш террорисчи халдаашкыннарның эгези апарган, ындыг чорук катаптавас ужурлуг.

— Бир эвес айыыл чок чорукту кым-даа магадылап шыдавас болза, ниитилел, бөдүүн чон чүнү кылыр ужурлугул?

— Терроризм-биле демиселче нацияны эвилелдээри — сентябрь 13-те Президентиниң программазында кол чүүл ол. Дайзын — эжиивис аксында деп чүвени шуптувус угаап-бодаар ужурлуг бис. Фронт хоорай бүрүзүн, кудумчу бүрүзүн, бажың бүрүзүн таварып эрткен. Серемчилелдиг, эп-сеткил каттыштырылгалыг бот-бодувуска дузалажыр ужурлуг бис, хамаатыларның болгаш күрүнениң күжениишкиннерин каттыштырар херек.

Долу тоталитарлыг езу-чурумнуг ниитилелге социал капитал, кады хөделириниң чаңчылдары, хамаатыларның бот-бодунга бүзүрели четпес болур деп, Ф.Фукуяма бодунуң бир ажылынга демдеглээн. Канчаар боор, бистиң ниитилеливисте бо чүүл база четпес. Коммунистиг езучурум үезинде биске тыптып келген сагыш-сеткил кризизи амга чедир уламчылавышаан. Моральдыг көдүрлүүшкүн оожум тургустунуп турар. "Фитиль" журналдың узуткаттынмас маадырлары — чүү-хөө оорлап дажыырлар болгаш чулчурукчулар, шимээргектер болгаш хээли алыкчылары, карак мегелээрлер болгаш дүжүметтер, совет үеде турганы ышкаш, ам-даа хөделбишааннар. Ынчангаш езулуг коллективтиг болурунга катап өөренир апаар бис. Ленинни ышкаш эвес, а хамааты ниитилелдиң дуржулгазынга өөренир бис. Хууда инициативаны күрүне тургузуунга болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунга ажыглаары — террор-биле дайынга бистиң тиилелгевистиң бирги негелдези болур. Бо ажылга хамааты эвилелдерни, өөредилге системаларын, массалыг информация чепсектерин, эрге-хоойлу камгалаар органнарны киириштирер херек.

— Бодап көөрге, чогумна бо сорулганы шиитпирлээри-биле Президент Хөй-ниити палатазын тургузар инициативаны үндүрген ирги бе? Оон чогум чүү үнерил, чүү бүдерил?

— Хөй-ниити палатазын тургузарын болгаш ооң ажыл-чорудулгазын федералдыг хоойлу-биле тодарадыр. Чогуур хоойлу төлевилелин белеткээринге хамааты каттыжыышкыннарның эң калбак кезиин киириштирер ужурлуг. Оларның санал-оналы тодарадыкчы санал-онал болур. Ам дээрезинде чүгле бодумнуң бодалдарым-биле үлежип көрейн. Хөй-ниити палатазы Федералдыг Хурал чанынга ажылдап болур. Ол доктаамал үндезинге ажылдаар. Аңаа бүгү-россий-даа, девискээрлериң-даа хамааты эвилелдерин киирер. Бо эвилелдериң төлээлери күрүне албан-дужаалдарынга ажылдавас, политиктиг партияларга удуртур албан-дужаал ээлевес ужурлуг.

Бирги үе-чадада ийи чыл хуусаалыг палатаже күрүне эрге-чагыргазының бүгү адырлары хөй-ниити ажылдакчыларын чорудар. Азы сөөлгү парламент соңгулдаларының үезинде 1 хуудан хөй бадылаашкын алган политиктиг партияларны киирер. Азы девискээрлерде шилип алыкчыларның онза коллегиязы чорудар. Ийиги үе-чадада палатаның кежигүннери чаа төлээлерни бот-тускайлаң чедир соңгуур эргени алыр, ындыг арга эксперттериң кымга-даа хамаарылга чок ажыл-чорудулгазынга политиктиг структураларның салдарын эвээжедир.

Чаа структура бюрократияны хамааты контрольга тургузар хүлээлгелиг болгаш чугула хоойлу төлевилелдеринге база актыларынга хөй-ниитиниң экспертизазын хандырар. Ону чедип алыры-биле Хөй-ниити палатазы күрүне аппарады, суд системазы-биле, массалыг информация чепсектери-биле кады ажылдаар идегелдиг механизмниг болур. Хөй-ниити палатазы ол ышкаш коммерцияга хамаарышпас секторну деткиир, хамааты эргелер хажыдыышкыннарын хөйге көзүлдүр истеп-хынаар эргелиг болур. Бо бүгү хүлээлгени парламент күүседир ужурлуг деп чигзиниичел кижилер бадыткап турар. Ийет, күүседир-даа ужурлуг. Чүгле бодунуу-биле аан. Парламентаризмниң төрүмелинден аарыы — эрткен болгаш ам болур соңгулдаларже хая көрүүшкүн-дүр. Хөй-ниити палатазының эксперттери коньюнктурага улуг хамаарышпас болур, эрге-чагыргаларның бодал чок шиитпирлерин чөптүг көөр болгаш таарыштырар. Европарламентиниң болгаш эрги шагның хөй санныг демократияларының хамааты ниитилел-биле доктаамал кады хөделиишкиннериниң янзыбүрү механизмнерин ажыглап турары таварылга эвес-ле болгай.

— Хөй-ниити болгаш политиктиг ажылдакчыларның аразындан силерниң айытканыңар бүзүрел чок кижилер Хөй-ниити палатазынга, өске-даа черлерге кады ажылдажылгадан ойталай берип болурунга озалзынмас силер бе?

— Кады ажылдажылгага киржиринден ойталаары—ол база туруш-тур. Ындыг таварылгада бар шаа-биле шыдажыр болгаш чугаа-харылзааны катап тургузар идегелин ышкынмас херек. Чүвени бүзүредири—демократияның кол «дүлгүүрү». Кады ажылдажылга чорудары шуут-ла болдунмас кижилер база турар харын. Барык долгандыр бүзээлеттирип алган чуртта барыын болгаш чөөн радикалдарның бешки колонназы тургустуна берген. Лимоннар болгаш бир чамдык яблоколар чаңгыс будуктан үнүп турар. Мегечи либералдарны болгаш езулуг нацистерни ниитилештирип турар чүүлдер көвүдээн. Даштыкы уктуг ниити деткикчилер. Кижи көөр хөөн чок ниити чорук. Оларның чугаалап турары-биле, Путинниң Россиязынга аан. А херек кырында Россияга. Кижи кайгаар чүве чок. Ындыгларның дугайын Достоевский безин бижээн. Бөгүн келгеш, ол бүгү Смердяковтар болгаш Лямшиннер сески чылды манаан, янзы-бүрү комитеттерде таптыгзынып, үе-шак эрттирип, террор-биле демиселге бодунуң чуртунуң аштырыышкынга таваржырынга чүдүп олурарлар. Оларны Бурган шиидер. Олар чокка тиилээр бис.

База катап катаптаайн — моральдыг хөй-нуруу оожум тургустунуп турар. Ынчалза-даа ол тургустунуп турар харын. Бодунуң амыдыралчы аргазын болгаш ажыктыын бистиң аныяк демократиявыс көргүзер-даа. Хөй-ниитиниң улуг корпорацияларының — профессионал каттыжыышкыннарның болгаш шажын конфессияларының, күрүне бюрократиязының болгаш политиктиг партияларның, кижи эргези камгалаар организацияларның болгаш суд-эрге-хоойлу системазының чаартылгазы болгаш эп-сеткил каттыштырылгазы Россияны тиилелгеге ыяап-ла чедирер.

Елена ОВЧАРЕНКО,
"Комсомольская правда" солундан очулдурган.

ХАМААТЫЛАРНЫҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУНУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА

Эрткен вторникте, октябрь 5-те, ТР-ниң Чазааның эртенги хуралынга "Тыва Республиканың девискээринге террорга удур хемчеглерни боттандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында" Чазактың сентябрь 30-де доктаалын күүседип турарын хынаар сорулга-биле Кызыл хоорайга, Каа-Хем кожууннуң, Кызыл кожууннуң Каа-Хем болгаш Сукпак суурларынга ТР-ниң Чазак хүннерин эрттирер дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Бесланга озалдыг болуушкуннуң соонда Россияның Президентизиниң инициативаларын бүгү чурт деткип, ону Россия Федерациязының Чазааның сентябрь 13-те эрткен калбак хуралынга үндезинниг деп көрген үеде чурттап турарывысты Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак хуралды ажыдып тура, демдеглээн. Чугаа болза Россияның төөгүзүнге кончуг ханы болгаш чугула байдалдың дугайында бооп турар. Чүнүң-даа мурнунда, ооң чаңгыс эвин камгалаарының дугайында. Мындыг байдалда мурнады көөр угланыышкын болза национал айтырыын шиитпирлээри болур. Эрге-чагырганы үстүнден адаанга чедир быжыглавайн чыткаш, чурттуң мурнунда тургустунган сорулганы шиитпирлеп шыдавас. Президент В.В.Путин чаартылгаларның төлевилелин Күрүне Думазынче чоруткан.Бирги ээлчегде девискээрлерниң губернаторларын соңгуур системаны солуур. Чугаа болза күүсекчи эрге-чагырганың баштыңнарын томуйлаарының дугайында эвес, а чогум-на харын чаа схема-биле чорудар соңгулдалар дугайында бооп турар, демократтыг принциптер хевээр артар.

Чурттуң Президентизиниң инициативаларында тус чер ботбашкарылга органнарынга девискээрлерниң күүсекчи эрге-чагырганың салдарын күштелдирери эргежок чугула бооп турарын демдеглээш, Ш.Д.Ооржак ол-ла сорулгага хамаарышкан республика референдумунуң дугайын сагындырган. Ынчалза-даа Тывага эрге-чагырганы үстүнден адаанга чедир быжыглаарынче угланган инициативаларны соңгукчулар деткип турза-даа, оппозиция бүгү күжениишкиннерин референдум түңнелдерин солуурунче угландырып турар.

Россияның чаңгыс эвинге болгаш ооң чонунуң айыыл чок чоруунга кыжанып келген бир озалдыг айыыл болза делегей болгаш иштики терроризм апарган. "Терроризм-биле демиселдиң ажыын бедидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында" 2004 чылдың сентябрь 13-теги РФ-тиң Президентизиниң Чарлыын, ТР-ниң Чазак Даргазының республика чонунга радио дамчыштыр Кыйгырыын болгаш ТР-ниң Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң калбак хуралының сентябрь 16-да шиитпирлерин күүседири-биле Тыванын девискээринге терроризмге удур хемчеглерни боттандырар талазы-биле соңгаарладып болбас ажылдар дугайында доктаалды республика Чазаа сентябрь 30-де хүлээп алган. Террорисчи үүлгедиглерни болгаш техногенниг болуушкуннарны болдурбас талазы-биле профилактика ажылын калбартырынче кол угланыышкынны доктаалда айыткан. Бо талазы-биле ажыл республикада эки дээр болзувусса, бодувусту мегелээнивис ол болур. Ооң тодаргай чижээ, 1992 чылдың кышкы үезинде Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ-тиң хөмүр-даш дамчыдар системазынче демирни киир октапканы болур.Ооң түңнелинде хоорай чылыг чок арткан. Ооң соонда кара өжегээр үрегдекчи чорукту үш удаа кылган. Эрге-хоойлу камгалаар органнар хоралакчы дөрт кем-херек үүлгединиң чүгле чаңгызын тыпкан. ЧЭТ-ти камгалаарын күштелдирер дугайында чогуур хемчеглерни алган соонда ындыг үүлгедиг соксаан. Амгы үеде байдал өскерилген болганда хемчег алырының ындыг системазын республика девискээринде объект бүрүзүнге боттандырары чугула.

Чазактың 2004 чылдың сентябрь 30-де доктаалы-биле бүдүрүлгелер болгаш организациялар, күш-ажылчы коллективтер удуртукчуларының болгаш чоннуң таныжып турарының болгаш ону күүседир талазы-биле черчер чагыргаларының баштыңнарының баштайгы базымнарының дугайын ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчылары В.О.Тарыма, А.В.Брокерт, Тыва Республика талазы-биле федералдыг инспектор Т.Д. Монгуш таныштырганнар. Дыка хөй объектилерниң камгалал деңнели чогуур негелделерге дүүшпейн турарын, эрге-чагырганың тус чер органнарының ажылы эреңгей бооп, камгалалды болгаш корумчурумну быжыглаарының орнунга хуралдар эрттирери-биле кызыгаарлаттынып турар үүлдер бары илерээн.

Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң калбак хуралының сүмелерин болгаш ТР-ниң Чазааның 2004 чылдың сентябрь 30-де доктаалын күүседип турарының дугайын Кызыл хоорай болгаш Кызыл кожуун чагыргаларының баштыңнары Д.К.Донгак болгаш Н.Ч.Ооржак илеткээннер.Удуртукчуларның болгаш чоннуң чамдык кезии терроризмни Россияның өске девискээрлериниң айтырыы кылдыр көрүп, шыңгыы байдалды чедир үнелевейн турарын чүве чугаалааннар демдеглээн.

Кызыл хоорайга, Каа-Хем болгаш Сукпак суурларга ТР-ниң Чазак хүннерин октябрь 5-тен 16-ке чедир эрттирерин, ол үеде чагырганың бо тургузугларының девискээринде турар бүгү яамыларның, ведомстволарның, албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң объектилеринге оларның өнчү хевири хамаарылга чокка, террорга удур камгалалын хынаарын хүлээп алган доктаалда айыткан.

ТР-ниң Чазааның Даргазы түңнел чугаазынга хүлээп алган доктаалды шыңгыызы-биле көөрүнче чыылганнарны кыйгырган, бүгү объектилерни тодаргай кижилерге быжыглаан. Оларның камгалалы дээш хууда харыысалгалыг болуру негеттинген. Чорудуп эгелээн хемчеглер ээлчеглиг кампания эвес, терроризмге удур туржур системаны тургузарының бирги үе-чадазыдыр. Хамаатыларның, бистиң уругларывыстың айыыл чок чоруун хандырары дээрге боттандырып шыдаарывыс сорулга. Бис чүгле террористерниң чимзениишкиннеринге бистиң сырый каттыжыышкынывысты, организастыг, шиитпирлиг, харыысалгалыг болгаш мерген чоруувусту удур тургузар ужурлуг бис.

Бистиң корр.

ТР-ниң Чазааында

ЕЗУЛУГ ДЕМИСЕЛ ОЛ БОЛУР

Соңгу Кавказтың Беслан хоорайга болган коргунчуг болуушкуннуң соонда, Россияның Президентизи В.В.Путин терроризмге удур хемчеглер дугайында доктаалды үндүрген. Ында айытканы болза, бир дугаарында, субъектилер удуртукчуларын соңгувас, оларны президент боду саналдааргa, тус чер хуралдары бадылаар ужурлуг дээн. Сөөлгү он чыл иштинде "демократия, рынок сайзыраан" деп тенип-тенип, катап-ла биеэги — совет езуга келдивис. Ол үеде республика, область, крайлар удуртукчуларын Москва шиитпирлээр турбадыве. А ол удуртукчулары, билдингир-ле, районнарның, бисте болза кожууннарның, сумуларның, хоорайларның удуртукчуларын саналдааш база-ла тус чер депутаттарынга бадыладып аар хевирлиг. "Соңгуур-соңгуур!" дижип, даштыкыны өттүнүп, чонну удурланыштырып, месилдештирип, акша-төгерикке, арагадарыга, хоп-чипке чаңчыктырып алган турдувус. Ол "кежик" төнген! Үстүкү эрге-чагырга тус чер удуртукчуларын саналдаар болганда, харыысалганы шыңгыызы-биле хүлээнири албан. Бо арга демократия эвес-ле харын, ынчалза-даа байдалды чүгээртедиринге дөгүмче. Ийиде, Президент В.Путин Күрүне Думазынче депутаттар соңгуурда, партийжи даңзы-биле кылыр дээндир. Бо санал арай сараалыг бооп турар. Совет үеде партия кежигүнү эвес кижини ажылынга депшитпес-даа, депутатче ол үнмес-даа турган болгай. Ам база-ла ол дүрүмге катап келгендир бис. Кежигүн эвес кижи чүге депутаттап болбазыл? Бо дээрге кижиниң хостуг эргезин кызыгаарлаан кызагдал-дыр. Мындыг хоойлу чырыкче үнүп кээрге, кудумчуга кылаштап чораан кым-даа: "Ол партия кайдал, бо партия кайдал?" деп маңнажып туруп бээр болгаш, каш 8 ай болганда Россияга партия кежигүнү эвес улус саны барык чок апаар. Даштыкы күрүнелерниң парламент соңгуурда арга-дуржулгазы мында ажыглаттынган. Россияның ниитилели төөгүден тура өске орук-биле сайзырап турар болганда, "сүтке дүже бербези-биле" бо айтырыгны ам-даа хынамчалыг өөренип көрбес бис бе? Ынчанмас болза, база-ла он чыл эрте бергенде "Чазыг кылган-дыр бис" деп, "дынны" өскээр тыртар апаар бис.

Үште, Хөй-ниити палатазын тургузар деп, Президент В.Путин саналдаан. Бо-даа кедергей шын санал! Амгы үеде кандыг-дыр че, кандыг-даа деңнелдиң эрге-чагыргазы чүү чүве бажынга кире-дир, ону боттандырып туруп берген. Чон чугаазы оларга кырывыста хиилээн салгын-на, ооң бар-чогу-даа дөмей-ле. Бо чүүл боттаны бээр болза, удуртукчуларга дүмбей дүн дүшкени-биле дөмей сагындырар боор. Чүл дизе Хөй-ниити палатазы оларга "Чүге? Чүге? Чүге?" деп айтырыгларга харыы бээрин дарый негей бээрлер. Хоойлунуң бо чүүлүнге Хөй-ниити палатазынга күүсекчи эрге-чагырганың төлээлерин кызыгаарлаары эргежок чугула. Мындыг таварылгада эрге-чагырга бодунга эптиг боору-биле "херек" улустарын салып туруп бээр болгай. Чоннуң социал байдалы хамаарылга чокка төлээлерин ол палатага депшидер ужурлуг. Бо палатага бир дугаарында бөдүүн ажылчыннар, ажыл чоктар, малчыннар, дараазында эртемденнер, чогаалчылар, журналистер, политиктер киржир ужурлуг.

Президент В.Путин бо чүүлдерни чоокку үеде боттандырар сорулгалыг. Терроризмге удур демиселге бо көңгүс эвээш хемчег-дир. Терроризмниң кол үндезини — чурттуң иштики байдалы болгай. Терроризмни чавырылдырарда улуг угаанның херээ чок. Совет үеде дег, чонга амыдыралды эрге-чагырга берзин! Моортайлар, ыттар-биле кады кижилер бок доскаарларындан чем артыы тып чивезин, телеэкраннарда хан-чинниг, үпчүген чанагаш кижилерлиг киноларны, аныяктарны эң багай чүүлдерге өөредир дамчыдылгаларны соксатсын, кижи амытынынга өш-биле четкен улусту амызы-биле шиидерин эгитсин, коррупция — саттынар чорук-биле демиселди эртенден эвес, бо хүнден эгелеп боттандырзын!

Бир эвес Президент В.Путин бо бүгүнү боттандырыптар болза, терроризмге удур ылап демисел эгелээн болур.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
чогаалчы.

АРЫГЛАНЫР ХЕРЕК

Мээң санап турарым-биле алырга, терроризм төөгүнүң бүгү үелеринде турган. Ооң дөзү — кижилерниң социал-политиктиг деңэвес байдалы, чөптүг эвес чоруу. Кажан күрүне бодунуң хамаатыларын ийи аңгы кылдыр чара көрүп, бир таланы "эки" кижилер, өске таланы "багай" кижилер деп ярлык-биле аңгылай көрүп, дарлап, дорамчылап, кижилерниң ажылдаар, амыдыраар, ынакшыыр, шажынга чүдүүр эргелерин кызагдай бээрге, ынчан кижилерниң сагыш-сеткили бужартап эгелээр.

Кажан кижи бодунуң эргелерин, куду көрдүрген байдалын күрүне органнарын дамчыштыр камгалап шыдавас апарза, ынчан ол кижи какпага кирген аң ышкаш коргунчуг апаар. Ол ынчан чүнү-даа канчап болур. Ындыг кижи политиктиг эзергектерниң холунга белен чемиш, күүседикчи террорист апаар.

Терроризм-биле туржур дизе, бир дугаарында милиция, прокуратура, суд органнарында бар хээлилекчи, саттыныкчы ажылдакчылардан арыгланыр херек. Күрүне кижи бүрүзү дээш чөптүг туржуп турар болза, ынчан терроризмниң когу үстүр.

Игорь ИРГИТ,
чогаалчы.

В.В.Путиниң чаа саналдары: аңгы-аңгы бодалдар

САГЫШ–ЧҮРЭЭМ САРГЫП ЧОРУ

Сентябрьның бириң хүнү меңээ бүгү назыным иштинде байырлал болуп келген. Чаа өөредилге чылынче кыйгырган баштайгы коңга-биле башкы кижиге өөрүшкү, ажыл-иш деңге эгелээр болгай. Ол хүн каткыхөг, оюн-баштак, айыраң-каас чечектер бистерни, башкыларны-даа, өөреникчилерни-даа бүргей алы бээр аас-кежиктиг хүнне болгай. Үжен ажыг чылда ажылдап келгеш, сентябрь 1-де муңгаранчыг аар согуг алыр хамаанчок, сагыш-сеткилге анчыг хензигие-даа багай чүвеге дужуп көрбээн мен. Келир үеже бүзүрелдиг базымныг чаштарны чаа, чараш үүлдерге, эртем-билигге өөредип эгелээр эки хүнүвүс-ле болгай.

Бо чылын сентябрь 1-де мээң төрээн черим, ынак Осетиямга караңгы дүн дүшкени дег, коргунчуг дерзии өлүмнү кара холдуг дээрбечилер эккелгенин дыңнааш, харлыгып, кулаамга, караамга бүзүрээр хөңнүм чок болду. Беслан дээрге мээң чоргаарланып чоруур төрээн хоорайым Владикавказымның чанында, каш-ла километр черде хоорайжыгаш-ла болгай. Ында төрел-дөргүл чонувус, эки таныш кижилеривис, эш-өөрүвүс эмгежок. Оларның ажы-төлү бистерге шуптувуска бодувустуу-биле дөмей. Барып-барып сентябрь 1-де школага өлүм-чидимни эккээр ындыг кара сагыштыгларның чырык черде чурттап чорууру элдеп! Бурганның ялазын ындыглар дөмей-ле алыр.

Хан төрел чонумнуң кажыдалын карак чажы чокка көрүп шыдавас-тыр мен. Ол кээргенчиг, ыы-сыыга алыскан, өлүмчидимге таварышкан кижилер — шуптузу мээң төрелдерим-дир, мээң чонум-дур. Олар дээш чүрээм саргып, аарып чор.

Тывада хөй чылдарда чурттап, ажылдап келген болгаш, ынак чуртум дугайында радио, телевидениеден көрүп, дыңнап, солун-сеткүүлден номчуп чордум. Чылда бир катап шөлээ үезинде чанып чордум. Үе-шаг нарыыдап, акша-төгерик чедишпестээн соонда, каш чыл улаштыр безин чанмадым. Осетияның алдарлыг ыры-танцы ансамблиниң, ат-сураглыг футбол командазы "Аланияның" тиилелгелери ырак мени бүгү назынымда "чалгынналдырып келген". Чуртумнуң ажыл-ишчи чонунуң чедиишкиннери мени өөртүп чорду.

Бо коргунчуг теракт соонда бүгү Осетияны качыгдалдың кара булуду шыва берди. Ынчалза-даа шыдамык чаңгыс чер-чурттугларым улам демниг болуп, төрээн черивисти дээрбечилерден арыглап шыдаар дээрзинге бүзүрээр мен. Осетия-биле кады бүгү Россия, делегей качыгдап тур. Олар мээң бичии чуртумга дузазын кадып турда, мен анаа олуруп шыдавас мен. Бо айда алыр пенсиямдан шыдаар шаам-биле, каш-даа бол, акшаны ачы-дуза кылдыр Бесланче чорудар мен.

Кады ажылдап турар башкыларым, эш-өөрүм чедип кээп, чер-чуртунда айыыл-халап дээш, муңгаралыңны үлежип тур бис дээрзин чугаалаарга, сагыш-сеткилге дыка дээштиг болур-дур. Бесланчыларга ачы-дузазын чедирип турар бүгү ак сеткилдиг кижилерге төрээн чонум өмүнээзинден өөрүп четтиргенимни илередиксээр-дир мен.

Айыыл-халап эрте бээр, чаа школаны-даа тудуп ап болур-ла харын, ынчалза-даа чаш ажытөлдүң сагыш-сеткилин чүнүңбиле эмнээрил? Ада-иезин, кырган-ава, кырган-ачазын, чаңгысклассчы эштерин чидирген чаш чүректер ол бүгүнү уттуп шыдаар бе? Ону бодап кээрге коргунчуг-дур.

Эмма ЦАЛЛАГОВА,
педагогика эртемнериниң кандидады.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың сентябрь 16-да эрткен хуралының №18 протоколун бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 8-те №272 "Тыва Республикага тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң чурумунуң дугайында дүрүмнү, тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының дүрүмүн база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында" доктаалынга дүүштүр база тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларның эң долу болгаш экономиктиг үре-түннелдиг күүселдезин хандырып шыдаар күүседикчилерни тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тудугга ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиринге чагыгларны киирериниң талазы-биле конкурс комиссиязының 2004 чылдың сентябрь 16-да эрткен хуралының №18 протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга акша-хөреңгилерниң шилчидилгезин Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 11-де №249 "2004 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазын күүседир болгаш дужаар объектилерни ажыглалга дүрген киирериниң талазы-биле хемчеглер дугайында" доктаалы-биле бадылаан 2004 чылда инвестиция программазының объектилерин акшаландырарының графигинге дүүштүр чорудар.

3. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Тудуг яамызынга онаар.

Кызыл, 2004 чылдың сентябрь 29, №857

2004 чылда Туран хоорайның чагырга даргазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларын белеткээри болгаш эрттирери-биле Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязынга үзүп берген акша-хөреңгини чарыгдаан хыналданың түннелдериниң дугайында

2004 чылдың сентябрь 29 № 863 Кызыл хоорай

"Туран хоорайга соңгулдалар эрттиринге чарыгдаан акша-хөреңгини ажыглаанын хынаар дугайында" Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың август 5-те №692 доктаалын күүседири-биле тургускан ажылчын бөлүк 2004 чылда Туран хоорайның чагырга даргазының болгаш Төлээлекчилер хуралының депутаттар соңгулдаларын белеткээри болгаш эрттирери-биле Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязынга үзүп берген акша-хөреңгини чарыгдаан хыналданы чоруткан.

Чоруткан хыналдаларга үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. 2004 чылда Туран хоорайның чагырга даргазының болгаш Төлээлекчилер хуралының депутаттар соңгулдаларын белеткээри болгаш эрттирери-биле муниципалдыг соңгулда комиссиязынга үзүп берген акша-хөреңгини чарыгдаан хыналданың түннелдериниң дугайында Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Девискээр-хөгжүлде болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады ажылдажылга эргелелиниң килдис начальниги, Туран хоорайга соңгулдалар эрттиринге үзүп берген акша-хөреңгини ажыглаанын хынаар талазы-биле ажылчын бөлүктүн удуртукчузу К.К.Чигжиттиң медээзин кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Саңхөө яамызының Контроль-ревизия эргелели (Ондар) 2004 чылда Туран хоорай чагыргазының даргазының болгаш Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдаларын белеткээри болгаш эрттирери-биле үзүп берген акша-хөреңгини ажыглаанын хынаан түннелдер талазы-биле материалдарны чогуур хемчеглерни алыры-биле Тыва Республиканың Прокуратуразынче чорудар.

3. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

1977-1986 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны 2004 чылдың октябрь-декабрь айларда шериг албанынче кыйгыртыр дугайында

2004 чылдың сентябрь 29 № 855 Кызыл хоорай

"Россия Федерациязының хамаатыларын шериг албанынче кыйгыртыр дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында" Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың июнь 1-де №587 доктаалын күүседири-биле база 1977-1986 чылда төрүттүнген хамаатыларны 2004 чылдың октябрь-декабрь айларда шериг албанынче кыйгыртырын организастыг белеткээр болгаш эрттирер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. 1977-1986 чылдарда төрүттүнген, кыйгыртыышкындан хостаар азы хуусаазын соңгаарладыр эргези чок хамаатыларны 2004 чылдың октябрь-декабрь айларда шериг албанынче кыйгыртыр.

2. Хамаатыларны шериг албанынче кыйгыртыр үеде Тыва Республиканың Кыйгыртыышкын комиссиязын тургузар болгаш дараазында чүүлдерни бадылаар:

— республиканың Кыйгыртыышкын комиссиязының кол болгаш курлавыр составын №1 капсырылга езугаар бадылаар;

— № 2 капсырылганы езугаар 2004 чылдың сентябрь 28-29 хүннеринде учет-кыйгыртыышкын ажылының талазы-биле ийи хүннүң тайылбыр-методиктиг чыыштарын эрттирер программаны бадылаар;

— № 3 капсырылганы езугаар яамыларның үзүп бээри эргежок чугула санныг техниктиг ажылдакчыларының, хандырар персоналдың болгаш республиканың чыылда пунктузунуң ажылдакчыларының айда ортумак шалының хевээр арттырар санаашкыннарын бадылаар;

— № 4 капсырылганы езугаар хамаатыларны октябрь-декабрь айларда шериг албанынче кыйгыртыр республиканың чыылда пунктузунуң чорудары культура-массалыг ажыл хемчегериниң планын бадылаар;

— № 5 капсырылганы езугаар республиканың чыылда пунктузунуң администрациязының штавының түр штадын бадылаар;

— № 6 капсырылганы езугаар стационар (амбулатор) медицина шинчилелдери (эмнениери) негеттинип турар оолдарны чорудар медицина албан черлериниң даңзызын бадылаар.

3. Республиканың чыылда пунктузунуң чок болганынга холбаштыр хамаатыларның шериг албанынче кыйгыртыышкынын Кызыл хоорайның шериг комиссариадының келдириишкин пунктузунуң баазазынга чорудар.

4. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы шериг албанынче хамаатыларны кыйгыртыр үеде:

— эргежок чугула эм-таң, медицина дериг-херекселдери: көжүп чоруур рентген кабинеттери, ЭКГ аппараттары-биле, хамаатыларның медицина херечилелдерин хандырар дериг-херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер-биле хандырар;

— Тыва Республиканың кожууннарынга болгаш хоорайларынга эмнелге албан черлерин тодараткаш, немелде медицина шинчилели чорудар, хамаатыларны эмнээр чогуур санныг черлерни база Тыва Республиканың Кыйгыртыышкын комиссиязының шиитпирин езугаар хамаатыларның контроль шинчилгезин эрттирер республика албан черлерин тургузар;

— Тыва Республиканың шериг комиссариадының чыылда пунктузунга:

— көжүп чоруур рентген тургузуун;

— келдириишкин үезинде фтизиатр эмчини болгаш рентген-лаборантыны;

— ЭКГ аппаратты үзүп бээр.

5. Хамаатыларны шериг албанынче кыйгыртып турар үеде Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы:

— Тыва Республиканың кожууннарының болгаш Кызыл хоорайның шериг комиссариаттарының кыйгыртыышкын участоктарындан республиканың чыылда пунктузунче хамаатыларны организастыг чорударын хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың кожууннарының болгаш Кызыл хоорайның шериг комиссариаттары-биле дугурушканын езугаар милицияның нарядын үзүп бээр;

— хамаатыларны шериг кезектеринче чорудар үеде Тыва Республиканың чыылда пунктузунга милицияның наряды бүдүн хонукта дежурныйлаарын доктаадыр;

— шериг учедундан болгаш шериг албанынче кыйгыртыышкындан ойталап турар хамаатыларга хамаарыштыр амгы күштүг хоойлуда көрдүнген хемчеглерни онаар;

— доктааткан чурумну езугаар хемчеглерни чорударынга база кыйгыртканнарның дактилоскоптуг бүрүткелиниң учет документилерин тургузар специалистерни үзүп бээр;

— шериг албанынче кыйгырткан хамаатыларның дактилоскоптуг бүрүткелин кылгаш, дамчыдып бээрин чурумчудар;

6. Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы хамаатыларны шериг албанынче кыйгыртып турар үеде:

— республиканың чыылда пунктузунга кыйгыртылга кампаниязының үезинде айда ортумак шалыңын алыр агитпункт начальнигин томуйлаар;

— хамаатыларны шериг албанынче кыйгыртып турар үеде чыылда пунктузунга кижизидилге болгаш культура-массалыг ажыл талазы-биле хемчеглериниң планын боттандырарынга дузаны кадар;

— шериг албанынче кыйгыртыр ужурлуг хамаатыларның медицина херечилелдерин чорудар специалистерге—кожууннар, хоорайларның кыйгыртылга комиссияларының даргалары—кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргаларының оралакчылары-биле учет-кыйгыртыышкын ажылының талазы-биле ийи хүннүң чыыштарын эрттиринге С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүнүң көрүкчүлер залын болгаш биче залын бээр;

— артистерниң, уран чүүл коллективтериниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының, Чепсектиг Күштерниң хоочуннарының, интернационалчы дайынчыларның, кыйгыртып турар оолдарның ада-иелериниң концерттерин организастаар.

7. Тыва Республиканың Күш-культура, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызы шериг албанынче хамаатыларны кыйгыртып турар үеде:

— Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы, Тыва Республиканың шериг комиссариаттары, Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы-биле кады 2004 чылдың ноябрьның ийиги чартыында Кыйгыртып турарларның хүнүн эрттиреринiң план-сценарийин ажылдап кылыр;

— 2004 чылдың күзүнүнде шериг албанынче кыйгыртып турарларның хүнүн эрттиреринiң чарыгдалдар сметазын езугаар "Аныяктар политиказы" программаның 206 чүүлүнде айыткан аныяктар политиказының хөреңгизиниң күсели-биле 10000 рубльди үзүп бээр;

— аныяк салгалды шеригже үдээриниң байырлалын Арат шөлүнге эрттирер.

8. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

9. Кыйгыртылга кампаниязының үезинде Тыва Республиканың Чазак хуралынга хамаатыларны шериг албанынче кыйгыртырын эрттирер айтырыгны чугаалажыр.

10. "1976-1985 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны 2003 чылдың октябрь-декабрь айларда шериг албанынче кыйгыртыр дугайында" Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың сентябрь 23-те №683 доктаалын күш чок деп санаар.

11. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың шериг комиссары С.В.Тарулинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ХУУДА САДЫГЛЫГ-ДАА АПАРГАН

Сайгарлыкчы өг-бүле

"Үе-шаг-ла нарыыдаан дээш анаа орар эвес. Ажы-төлдү эвилелдеп, садыг-наймаадан ажыдып, чаагай хлебтен быжырып, чонга бараан болуп, саарлыкчы ажылче кирзивиссе кандыгыл? — деп, Раиса Тоожуевна беш ажы-төлүнүң адазы Шилов Седеновичиден айтырган. Алызындан ажыл-ишчи Шилов үр-даа боданмаан:

— Кызар болза, кижиниң кылып шыдавас чүвези бар эвес. Быжырган хлевиниң чаагайы аайлыг эвес. Хлеб быжырып, садып, бүдүн өг-бүле хөделиилиңер харын — деп чөпшээрешкен.

Шилов Седенович — черле дыка шиитпирлиг кижи. Бир эгелээн ажылын төнчүзүнге чедирбээнде, амыравас. Рынок экономиказынче шилчиишкиниң эге чылдарында эң берге үеде ук ажыл-ишчи өг-бүле сайгарлыкчы чымышче шымнып кирген. Шилов Седенович мурнуку чылдарда "Сүт-Хөл" совхозтуң мурнакчы чазаныкчызы чораан. Шевер күш-ажылы дээш Москвада Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге-даа чораан. Алызындан балды тутса, чазаныр, маска тутса, дарганнаар Шилов Монгуш бодунуң кодан девискээриниң иштинге бичежек хлеб быжырар бажың кылып, хлеб быжырар бүгү дериг-херекселдерни тыптынып алган. Раиса Тоожуевна мурнуку чылдарда хереглекчилер ниитилелиниң хлеб быжырар ажылчыны чораан болгаш, арга-дуржулгазыдаа хөй. Шак ынчаар ол ажыл-ишчи өг-бүле төрел чонун хлеб продукциялары-биле хомудал чок хандырып эгелээн. Чоорту Раиса, Шилов Монгуштарның балдыры дыңзып, хөреңгиленип, хереглекчилери-даа көвүдээн. Хлеб быжырар бажыңын бүгү тала-биле көрүштүг, чараш кылган. Арыг-шевер, санитарлыг байдалы үргүлчү тергиин эки турар. Оон-моон тудуг материалдары чыггаш, садыг кылып, ону база ажыглалга киирип алганнар. Садыының ады "Саян" болган. Аңаа ажылдаары-биле тускай мергежилдиг кыс Белла Кууларны шилип алганнар. Ол 5 чыл өре-шире чок, хереглекчилерниң хүндүткелин чаалап алган ажылдап турар. Сугаксында Пушкин кудумчузунда ол садыгга чон үзүлбес. Ында чүгле амданныг хлеб эвес, янзы-бүрү аъш-чем аймаан садып турар. Ай, квартал, чыл санында үндүрүг дадывырын төлеп, алботтары-даа эвээш эвес орулганы киирип ап турарлар. Ынай-бээр чорук чоруур, бараан сөөртүп алыр чиик машиналарлыг-даа апарганнар. Оларның ажылагыйынга уруу Алена, күдээзи Мөңгүн-оол Ондар болгаш өскедаа ажы-төлү улуг дузаны чедирип, чаңгыс демниг ажылдап турарлар. Биче сеткилдиг, бөдүүн сайгарлыкчы өг-бүлени чону хүндүлээр. "Күш-ажыл кижини каастаар, байыдар" деп чүвени чонунга ынчалдыр көргүзүп чоруурлар.

Бораш ОНДАР.

ТАР-ның тургустунганы болгаш ССРЭ-ниң национал политиказы

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Бүгү-тыванның Улусчу хуралының ужур-дузазын совет болгаш совет үе соонда үнүп турган политиктиг литературада бедии-биле үнелеп турар. Мындыг чаңгыс аай хамаарылгага удурланыышкыннар турбас ужурлуг, чүге дээрге ук хуралга Тыва Арат Республика төрүттүнген, бот-догуннаан күрүнеиң хоойлулары тургустунган.

Бүгү-тыванның хуралын аңгы-аңгы политиктиг күштер белеткээн: РКП ТК-ның (б) Сибирьде бюрозунуң удуртулгазы-биле ажылдап турган Сибревком, Енисейниң ревкому база Тыванның нояннары, даргалары болгаш араттары. Совет таладан Тыва күрүнеиң "тургузукчуларының" бирээзинге И.Г. Сафьяновту адап болур.

1917 чылдың сентябрь 3-те И.Г. Сафьянов Россияның социал-демократтыг ажылчын партиязынга (РСДАП) кирген. Ол Минусинскиниң большевиктер организациязынга идепкейлиг ажылдап, Минусинск Чөвүлелиниң күүскомунуң кежигүнү турган. Тывага аңгы-аңгы үелерде ажылдавышаан, Иннокентий Григорьевич Россияның политиказын, ооң иштинде "нацияларның бот-башкартынар эргелериниң дугайында" тезисти тайылбырлаар ажылын соксаал чок чорудуп келген. Ук тезисти ол ленинчи туруш-биле тайылбырлап турган болбайн канчаар. Он тоску үүс чылдың 90 чылдарында ада-чурттуң төөгүзүн тайылбырлаар ажылга В. И. Ленинниң ук айтырыгга киирген эгелээшкинин санга албайн турган-даа болза, бот-башкартынар чорук дээрге Совет күрүнеиң суртаалчы хөөннүг кыйгырыы эвес, тускай сорулгалыг политиказы деп санап турган И.Г. Сафьяновтуң үлүг-хуузу эвээжей бербээн. Шак ол тезис Тывага амыдырал кырынга боттанган.

И.Г. Сафьяновтуң идепкейлиг ажыл-чорудулгазы Советтиг Россияның боттуг политиказынга болгаш Коминтерниң ажыл-чорудулгазынга улуг салдарны чедирген. 1921 чылга чедир Урянхай крайның эрге-байдалы коммунистиг Россияга тода эвес турган, ооң кадында чөөн кызыгаарга байдалды база кичээнгейге алыры чугула турган. Япониябиле үскүлежиишкинни болдурбайн, российжи ыраккы Чөөн чүктү советчидеринге Ыраккы Чөөн чүк Республиказын (ЫЧР) тургусканы өөредиглиг болган.

Урянхай крайга хамаарыштыр политика РСФСР-ниң Даштыкы херектер талазы-биле улусчу комитединден (ДХУК) Тыванның Кыдат болгаш Моол-биле нарын харылзааларын кичээнгейге алырын негеп турган. Хүн айтырыынга бо талазы-биле тодаргай айтырыгларны шиитпирлээрин чурум езугаар болгаш аразында харылзаалыг болуру хамаарышкан. 1921 чылдың июль 16-да РКП-ниң (б) ТК-ның Сибирь бюрозу "сойоттарның бот-башкартылгазын үгле Моолга хосталгалыг шимчээшкин-биле харылзаштырып болур" деп санап турган Б.З.Шумяцкий-биле чөпшээрешкен. 1921 чылды төндүр Борис Захарович Шумяцкий Моол-биле харылзаалар тударын уламчылаан.

Маңаа бичии элдээртиглерни кылза чогуур боор. Советтиг Россияның баштай Моол, ооң соонда Тыва-биле харылзаалары дараазында шугумнар таварыштыр чоруп турган: Коминтерн, РКП (б), күрүне органнары, бирги ээлчегде ДХУК. 1920 чылда Ыраккы Чөөн чүк регионунга революстуг организациялар-биле харылзааны РКП-ниң ТК-ның Сибирь бюрозунуң Чөөн чүк чоннарының секциязының моол-тибет килдизи боттандырып турган. 1921 чылдың январьда секцияның баазазынга Коминтерниң моол-тибет секциялыг Ыраккы Чөөн чүк секретариады тургустунган. Ол органнарның ажылынга улуг рольду партияның ат-сураглыг болгаш билдингир ажылдакчызы, ол үеде Ыраккы Чөөн чүк республиказының Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы, РКП-ниң ТК-ның Ыраккы Чөөн чүк бюрозунуң секретары Б.З. Шумяцкий ойнаан.

Россияның Моол-биле найыралдыг харылзааларын быжыглап сайзырадыр дээн сонуургалдарын боттандырып турган, ол 1921 чылдың сентябрь 8-те Г.В. Чичеринге бижээн чагаазында мынча деп турар: "...Урянхайга бистиң сорулгавысты күүседиптер хире кордакчы тывар талазы-биле бергедээшкиннер Сафьяновка Урянхайның бүгү чурттакчы чонунуң Суг-Бажы деп черге август 13-те ажылдап эгелээн бирги Тургузукчу хуралын бодунуң тугунуң адаа-биле эрттирер арганы берген-дир. Съездиге Таңды-Тыва Улустуң Республиказы хостуг, бодунуң чонун бот-башкартынар иштики херектериниң талазы-биле кымдан-даа хамаарышпас, а делегей харылзааларының талазы-биле РСФСР-ге чагыртыр деп бижээн декларацияны хүлээп алган". Б.З. Шумяцкийниң декларация деп турар үүлү Бүгү-тыванның хуралынга бадылаан Конституцияның бирги үүлү дээрэин демдеглеп каалы.

Сафьяновтуң хөделиишкиннерин Шумяцкий "мөлчүүшкүннер" деп адааш, "Сафьяновтуң херектерин хары угда узуткаары болдунмас" дээн. Шумяцкий Урянхай крайының дугайында айтырыгны Моолдуң делегей чергелиг болгаш күрүне байдалы билдине бээринге чедир ажык арттырып каарын үүлдүгзүнүп, Тывадан келген медээлерни ол багай нарыыдаашкыннарлыг болур деп санап турган.

Дүвүрээриниң чылдагааннары, шынап-ла, турган. Бүгү-тыванның хуралынга турган моол төлээлер Моолдуң Улусчу Чазааның Тываны Моолдуң революстуг шимчээшкининге каттыжып келирин сүмелээн кыйгырыгны номчаан.

Ынчалза-даа Бүгү-тыванның хуралынга Таңды-Тыва Республиказының хамаарышпас чоруун чарлааш, ону хоойлу езугаар доктааткан. 1921 чылдың август 15-те Тургузукчу хурал Конституцияны бадылаан. Бо болуушкуннуң ужур-дузазын үнелээри берге. Хөй үүс чылдар иштинде тывалар бир-ле дугаар бот-догуннаан чон апарган. Бот-догуннаашкынны тургузарынга крайның даргаларының удуртулгазы-биле ниитилелдиң бүгү төлээлери киришкен.

ТАР-ны тывылдырарынга национал-хосталгалыг демиселбиле кады даштыкы барымдаалар улуг салдарны ээлээн. Оларга бир дугаарында манчыкыдат дарлалдан хосталырынга салдарлыг болган 1911-1913 чылдарның Синьхай революциязын, Тывага политиктиг оттуушкунну болдурган Россияга Февраль революциязын хамаарыштырып болур.

Ынчалза-даа кол салдарны Октябрь революциязы чедирген. Хамааты дайыннары эвес болза, Тыва 1918 чылда-ла бот-тускайлаң күрүне апаар турган. В.И. Ленин дарлаткан нацияларның революстуг күш-шыдалын мооң мурнунда-ла үнелеп билгеш, большевиктерниң партийжи программазынче "чоннарның аңгыланып, бот-тускайлаң күрүне кылдыр тургустунуп, бот-башкартынар эргелерин" киирген.

Совет эрге-чагырганы Сибирьге болгаш Тыванның орус чурттакчылыг черлеринге катап тургусканы, РКП-ниң болгаш ооң Сибирьде бюрозунуң удуртукчу салдары, ооң иштинде Минусинскиниң большевиктериниң партийжи организациязының дорт удуртулгазы тыва чоннуң бот-башкартынып, боттарының бот-тускайлаң күрүнезин тургузарынга улуг салдарлыг болган.

Ынчап кээрге советтиг Россияның эрткен үүс чылдың 20-ги чылдарында чорудуп турганы национал политиказы ынчангы байдалга дыка таарышкан болуп турар-дыр. Национал шимчээшкиннер калбак массаларже бодунуң политиктиг программаларын киирип, национал ниитилелди тургузарынга таарымчалыг байдалдарны алган. Совет чурттуң национал тудуундан делегейниң чоннары хөй-ле ажыктыг үүлдерни илип алган.

С.Ч.САТ,
төөгү эртемнериниң кандидады.

Конференцияның материалдарындан

Төөгү болган школа

Кызылдың ийи дугаар ортумак школазы Тыванның төөгүзүнде көскү черни ээлеп турар алдарлыг школа деп болур. Төрээн Тывавыстың сайзыралынга, тыварның эртем-билиг чедип алырынга ооң киирген үлүг-хуузу улуг.

Бо школаның эге таваа 1927 чылда-ла салдынган. Ынчан эге чада школазынга ооң баштайгы өөреникчилери, сөөлүнде барып, бүгү Тывага ат-сураа билдингир апарган Толгар-оол Оюн, Артас Монгуш, Биче-оол Монгуш, Сергей Серекей, Аппый Оюн, Алексей Алдын-Херел, Лопсан-Кенден, Комбу олар өөренип турган. Каш чыл эрткенде, олар боттары дээди эртемниг башкылар болуп, төрээн школазынга ажылдап чедип келген. А 1936 чылда ТАРН ТК-ның Президиумунуң доктаалы-биле Кызылдың Ленин аттыг өөредилге комбинадын аңаа организастаан. 4 чыл хуусаалыг эге школага өөренирин-ден аңгыда, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдаар кадрларны комбинатка белеткеп эгелээн. Эмчи, башкы, ветеринар, бухгалтер, артист дээн ышкаш мергежилдерге аңаа өөредип турган. 1940-41 чылдарда эге школаны 7 чыл школазы кылдыр организастаан. 1940 чылда школаның үш каът чаа бажыңы туттунган. А 1944 чылдың апрель 12-де ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалы-биле Кызылдың ийи дугаар эге школазы ортумак школа апарган. Ынчангаш бо хүннерде Кызылдың төөгүлүг ийи дугаар ортумак школазы 60 чыл оюн демдеглеп турар. Октябрьның 9-та Тыванның алдарлыг бо школазы бүгү доозукчулары-биле байырлыг ужуражылганы эрттирери-биле аңаа өөренип чорааннарны, ажылдап чораан башкыларны, доозукчуларны чалап турарлар.

Ам силерге чогум кымнар Кызылдың ийи дугаар ортумак школазын эң баштай доосканыл дээрзин сонуургадып көрейн. Баштайгы доозукчулар шупту 19 кижи. Оларның аразында алдын медаль-биле дооскан чаңгыс кижи бистиң коллегавыс, хоочун журналист Андрей Кончукович Чычаан-оол дээрзинге канчап чоргаарланмас боор. Ооң-биле чаңгыс коллективке кады ажылдаар аас-кежик меңээ таварышкан. Ынчангаш А.К.Чычаан-оол үгле коллегам эвес, а идегелдиг дагдыныкчым болуп чораан. Бо школаның юбилейинде башкым-редакторумну сактып, ооң дугайында чугаалаары өөрүнчүг-дүр. Андрей Кончуковичиниң ады бо школаның төөгүзүнде алдын үжүктер-биле бижиттинип арткан. Оон аңгыда баштайгы доозукчуларның аразында ат-сураглыг эртемденнеривис Юрий Лудужапович Аранчын, Шулуу Чыргал-оолович Сат, Алексей Канчыырович Делгер-оол, Александр Сыргыт-оолович Төгүй-оол олар мөңгүн медаль-биле доосканнар. Баштайгы доозукчулардан он ийи кижини Ленинградта Чөөн чүк улустарының университединче өөредип чорутканн. Ол дээрге Ю.Л.Аранчын, Ш.Ч.Сат, З.Б.Чадамба, М.Б.Кенин-Лопсан дээн ышкаш бүгү Тываның чоргааралы болган чогаалчылар, эртемденнер-дир. Баштайгы доозукчулардан үлегер алган салгакчылар база-ла улуг-улуг чедиишкиннерлиг болуп, школазын улам алдаржытканы өөрүнчүг. Төөгүлүг бо школаны кымнар дооспаан дээр! Оларның чамдыызын адаарга бо-дур: ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак, ТР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы Д.А.Монгуш, генерал-лейтенант А.П.Дамба-Хуурак, школаны алдын медаль-биле дооскан Зоя Назытыевна Сат, ТР-ниң алдарлыг чогаалчызы Е.Т.Танова, ТР-ниң алдарлыг чурукчулары Сергей Ланзы, Иван Салчак, ССРЭ-ниң Улустуң башкызы А.А.Алдын-оол, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры С.С.Тамдын-оол дээш, оон-даа өске тыва чоннуң магадап хүндүлээри хөй-ле кижилерни адап болур.

Мындыг кайгамчык кижилерниң өөренип чорааны школазында бөгүн өөренип турар уруглар, оолдардан база соонда барып, Тывага, Россияга ат-сураа алгыыр кижилер үнер боор дээрзинге идегел улуг. Бөгүн Кызылдың ийи дугаар ортумак школазында 1250 өөреникчи өөренип турар. Школада 53 класс комплект бар. Уруглар ийи ээлчегде кичээлдеп турар. Сентябрь 1-де – Билиглер хүнүнде школага ооң доозукчузу, хүндүлүг аалчы ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак аалдап кээп чораан.

Чаа өөредилге чылын телептиг уткууру-биле коллектив бир дугаарында чайгы септелгеже улуг кичээнгейни салган. Кызымак ажылдың түннелинде школа чаарттынып чаагайжыттынган. Езулуг чаа школа кылдыр дозулап, чараштап каан школага уруглар кичээлдеп эгелээн. Узун, делгем коридорунда каастай аскан чуруктар школаны улам аян киирип турар. Уруглардың ынак башкылары Фаина Тас-ооловна Манзанова, Татьяна Бойбуевна Биче-оол, Элла Дадар-ооловна Саая, Татьяна Серек-овна Шивит-оол, Чечээ Чынан-овна Күжүгет, Мира Делгеровна Наксыл, Зоя Дажы-Сереновна Күжүгет болгаш өске-даа мурнакчы арга-дуржулгалыг башкылар бо өөредилге чылында база катап өөрүшкү-биле өөреникчилерин уткуп алган. Оон аңгыда бо башкылар аныяк коллегаларын, күш-ажылчы базымын чаа эгелеп чоруур башкыларны, база уткуп ап, коллективинге хүлээп, дагдыныкчы ажылын эгелээн.

Ийи дугаар школада Наталья Монгушовна Сувакпут (математика), Светлана Сарыг-ооловна Куулар (орус дыл), Вера Данзыевна Монгуш (англи дыл) оларның билиг бээрин уруглар магадап чугаалаар.

Школаның йшти-даштыдаа чечектер-биле бүргеттинген. Ол дээрге класс башкыларының болгаш биолог башкыларның шудургу ажылының түннели дээрзи билдингир. Оон аңгыда ада-иелер септелге ажылдарынга идепкейлии-биле киржип, башкыларга улуг дуза, деткимчени көргүскен. ТР-ниң Чазаа, хоорай чагыргазы база болдунар аргазы-биле дузалаанын директор Тамара Григорьевна Ондар демдегледи.

Эрткен чылгы Чаңгыс аай күрүне экзаменнериниң түннели-биле ийи дугаар школа багай эвес көргүзүглерлиг болган. Доозукчуларындан хөй уруглар, оолдар дээди өөредилге черлеринче кирип алган. Москваның сан-хөө (финанс) академиязынче киреринин экзаменнерин чедиишкинниг дужаап кирип алган Байлак Донгакка башкылары чоргаарланыр. Ук академияның бирги курсчуларының деканы М.Зейналова Байлактың билиниң шыыраан магадаан дээр. Алдын медаль-биле доосканнар безин кирип шыдавайн баар бо дээди өөредилге черинче киреринин конкурузу дыка улуг. А Байлак немелде айтырыгларга безин саат чокка долу харыыларны бергени-биле педагогтарны кайгаткан. Мындыг өөреникчизинге Наталья Монгушовна Сувакпут чоргаарланмас аргазы чок.

Эртине Ойнаров — Томскиниң медицина академиязында, Олча Охемчик — юридиктиг академияда, Сайзана Монгуш, Олеся Арапчор — Москваның социал институтта, Шеңне Савындай Тимирязев аттыг академияда дээш, өскелер-даа чедиишкинниг өөренип турар.

Төөгүлүг школаның башкылары моон соңгаар-даа чоргааранчыг салгалды кижизидип өөредир сорулгазын амыдыралга чедиишкинниг боттандырар сорулгалыг.

Светлана БАЛЧЫР.

Кызылдың ийи дугаар ортумак школазының юбилейинге уткуштур

Виктор НАКСЫЛ: "СЦЕНАНЫ САКТЫ БЕРДИМ"

1978 чылда В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Москваның Щукин училищезиниң доозукчулары, аныяк артистер, доозуп чедип келген. Олар "Терезин шляпа" биле "Ынакшааннарның амы-тынынга четтингени" деп ийи шиини көрүкчүлерге бараалгаткан. Кайызының-даа кол рольдарында кызыл диплом-биле дооскан Виктор Наксыл биле Алексей Ооржак. Щукинчилерниң оюнун көрүкчүлер кайгамчык сонуургал-биле уткуп алганын сактыр-дыр мен. Бистер, студентилер, оларның шиилерин мырыңай ийи-ийи катап суг көрүп турган ийик бис. Москвага өөренип турган болгаш ындыг ийикпе, артистерниң чараш деп чүвезин!

Щукинчилерден үр болбаанда Виктор Наксыл "Тыва Республиканың алдарлыг артизи" деп хүндүлүг атты чедип алган. Чээрби ажыг чылдарның дургузунда Виктор Оюнович хөй-ле шиилерге кол-кол рольдарны ойнаанын билир бис. Хенертен ол сценага көзүлбестей бээрге, көрүкчүлер чоктаан болбайн канчаар. Октябрь 9-та В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга артистиң чогаадыкчы кежээзи болур деп чарлал көргеш, дыка үр ооң оюнун көрбээн көрүкчүлер аажок сонуургап турары чугаажок. Ынчангаш В.О.Наксыл-биле ужурашкаш, каш айтырыгларга харыылап бээрин диледим.

—Виктор Оюнович, чогаадыкчы кежээңнерни улуг сонуургал-биле манап тур бис. Сценаны сакты берген боор силер аа?

—Ындыг. Сценаны сакты-даа бердим, оон аңгыда моон соңгаар мындыг эптиг үе турбайн барза канчаар деп база бодап тур мен.

—Чогаадыкчы кежээңнерниң программазын сонуургадып көрүңерем.

—Бодумнуң ойнап чораан шиилеримден үзүндүлер көргүзер мен. Оон аңгыда театр артистери база киржир. Санкт-Петербургка театр академиязынга өөренип турда башкылап турган бөлүүмнүң артистери – Стас Ирил, Саяна Оюн, Ляна Өндүр суглар бар. Чаңгыскурсчуларым –щукинчилерни чаладым.

—Виктор Оюнович, чогум театрдан үүге чорупкан силер?

—ТР-ниң Культура болгаш национаддар херектериниң талазыбиле яамызы ажылдаарынче чалааргa чорупкан кижи мен.

—Ам театрже эглип келгениңер ол бе?

—Чок-чок. Чөөн Сибирьниң культура болгаш уран чүүл академиязының Кызылда салбырында башкылап тур мен. Сценага ойнаксаар-дыр мен, ынчалза-даа ажылым кежээ 5 шакта эгелээр болгаш театрның ажыл шагының чуруму-биле шуут таарышпас. Болдунар турган болза, дыка-ла онза болур турган ийик.

—Чаңгыскурсчуларыңарның чогаадыкчы ажылынга үнелелден берип көрүңерем, Виктор Оюнович?

—Институтка өөренип турувуста-ла Александр Салчактың кайгамчык талантызы көстү берген кижи, ону черле шыырак артист болу бээр деп билип чордум. Алексей Ооржак база чонну кайгады бээр боор дээрзин эндевээн-дир мен. Галина Мунзук, Зоя Байыр-оол дээш, өскедаа эштеримниң оюнун улуг сонуургал болгаш ак адаргал-биле көрүп чор мен.

—А өөреникчилериңерден кымнарны мактап болур силер?

—Бөлүктүң даргазы турган Саяна Оюннуң энергиязы четчир кижи, ам-даа ол чаңын салбаан, организакчы болуп артып калган. Эдуард Ондар, Стас Ирил Тыва Республиканың алдарлыг артистери апарганынга канчап өөрүвес боор. Эр хейлер! Бо аныяктар-биле ажыл сеткил-сагыжымга дыка таарышты. Театрга ажылдап келгеш, улуг артистеривис Мунзуктар, Е.С. Кенденбиль, Б.Ф.Бады-Сагаан олар-биле ужуражып, чугаалажып, аргасүмезин ап четтигипкен кижи мен. Ынчангаш улуг өгбеливистен өөренип алган аргадуржулгамны бо өөреникчилеримге база дамчыдар аскежиктиг болганым ол.

—Ойнаттынмаан рольдарыңар бар-ла боор аа?

—Ийе. Ойнаксап чораан рольдарым хөй. Бо эрттирер деп турарым чогаадыкчы кежээмге ол рольдарны ойнаар аскежиктиг болдум.

—Өг-бүлеңер дугайында чугаалап көрүңерем, Виктор Оюнович.

— Өөм ишти дээди эртемниг эмчи кижи, Любовь Викторовна дээр. Уруувус Севил бо күзүн бирги классче өөренип кирген.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим, Виктор Оюнович. Чогаадыкчы ажылыңарга чедиишкиннерни күзедим.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧУРУКТА: Чылгычы Ондарның "Бодарал" деп шиизинде артистер (солагай таладан) Чадамба Монгуш, Виктор Наксыл, Дадар Намчыл оларның ойнап турары.

(Чурукту редакцияның архивинден алган).

Көрүкчүнүң хомудалы

АЪТ ЧАРЫЖЫН ШЫН ЭВЕС ТҮҢНЭЭН

Чоокта чаа республиканың Россияның составынга киргениниң 60 чылынга Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чылынга тураскааткан байырлалдар үезиниң кижилерге эң солун кезээ – хүреш биле аът чарыжы болган.

Хүреш-даа муң-муң кижилерниң караанга дорт болуп турарындан ийикпе, маргыш чок төнер чүве. Аът чарыжының канчаар эгелээнин, болганын, төнгенин көөр дээш ховуну бир кылдыр маңнаар кижи-даа кайын тыптыр. Бир-ле ырак, көзүлбес черден салыпкан аттарның кайызы мурнап кээрин көрүкчү кижи мойну узай берген манап олурар болгай. Бо чылын аът чарыжының дыка куду деңнелге эрткенин демдеглевес болза, келир чылдың маргылдааларынга бо частырыглар катаптаттынып болур. Чарышты баш удур башкарар, тайылбырлаар ужурлуг кижи республиканың аът чарыжының федерациязын удуртуп чоруур Валерий Базырович Монгуш бодунуң частырыгларын херекке албазы дыка элдептиг.

Бо чылын улуг аттар аразынга 30 км чарышка шыырак шаңнал чиик машина салдынган болгай. Ындыг аар өртектиг шаңналдыг маргылдааны кончуг харыысалгалыг эрттирер турган. Ынчангаш чондан чажыртынмас фактыларның илереттинип турары-биле алырга, шын эвес команда алгаш, каш аттар мурнай халдып үнген бооп турар. "Мээң айыткалым чокка стартче аттар үнмезин, чүгле мени манаар силер" деп дужааган Валерий Базыровичиниң мурнунда чагаан сөзүн күүседип арткан кижилер аттарының дынын салбайн чурумнуг турганнар. Оон чогуур өйүнде шын команда-биле старттан үнгеш, финишке халдып кээрге, шаңнал-мактал шагда-ла үлеттинген, тиилекчилерни мурнай шын эвес команда-биле үнген улустан тып, илередип каапкан болган. Шын команда-биле үнген улус үү-даа чок куруг калган.

Оларның үезин-даа хемчээр судья чок, оларның маргылдаага киришкенин-даа тоор кижи чок болган. Шын команда-биле үнген аттар аразынга бир дугаар чер алган Өвүр кожууннуң Дус-Даг чурттуг Шимит Кууларга даргалар сөөлзүредир "Хүреш" стадионунга карак ажыт 5 муң рубль тудускаш, чорудупкан.

Солуннарга бижип турары-биле алырга, маргыштыг үүл турган, ынчалза-даа бир дугаарында (шын эвес команда-биле) үнген аттар черле ниитизи-биле шыырак, билдингир болганын барымдаалааш, ол аттарны шаңнаан дээн тайылбырның чөгенчиин кандыг дээр. Кижи бодааргa, чурум үреп, мурнай үнген аттарны шаңнавас, шын команда-биле үнген аттар аразындан бирги чер алган аът ээзи машина алыр турган эвес бе? Ол та үүге ынчаар болбаан чүве. Маңаа аттың ылап чүгүрүү эвес, дарганың күзели шыырак болганындан ындыг шииткел үнген чадавас. "Чажыт эвес, Валерий Базыровичиниң хуу малы, чылгызы тиилекчи кылдыр санаттырган (шын эвес команда-биле үнгеш) аттың ээзиниң аалында, Бии-Хемде, кадартып турар болгай" деп, шөлге маргылдаа көрүп турган чон аразынга чугаалар дыңналгылаан. Азы ыяап ол аътты эрттириксээш, Валерий Базырович боду аът чарыжының үезинде ындыг будулгаазынны таарыштыр чоруткан эвес ирги бе?

Кандыг-даа маргылдаа ужурчурумнуг болгай. Дарга хуу белээн салып, хуу маргылдаазын эрттирип турбаан болгай. Республиканың бүгү чонунга хамааржыр мөөрей болганда, кижи бүрүзү ниити чурумга чагыртыр ужурлуг. Старт шын эвес болган ужурунда аттарны дедир кыйгыртып, катап чыып, салып үндүрер үезинде шын команда бээр ужурлуг турган. Ол болдунмас турган болза, ийи дугаарында шын үнген аттарның үези-биле мурнай шын эвес үнген аттарның үелерин деңнээш, эң шыырак аътты тып тодарадыр турган. Черле ынчаш маргыштыг үүл, аас-дыл үнгенде, аар өртектиг шаңналдыг маргылдааны улуг комиссия дузазыбиле сайгарар ужурлуг турган.

Шак мындыг кара ояар байдал 20 км чарышка аттар аразынга база болган.

Оюн-баштак эвес, Тыванын аңгы-аңгы булуңнарындан кижилер кээп, малын ай-айы-биле белеткеп, акша-төгериин чарып, күжүн үндүрүп, маргылдаага, аът чарыжынга белеткенип келгендир. Мынчаар багай чаңнап, ындыг аар өртектиг шаңналды чогуур ээлерге тывыспайн, меге, кажар арга ажыглаан кижилер шаңнап кааргa, көрүкчү кижиге безин дыка хомуданчыг-дыр.

Аяна БАЙЫР-ООЛ.

Чагаалар аразындан

Хереглекчилер ниитилелинден дилег

Күскү үеде кат чыгаш, ону садып алырга, өг-бүле бюджединге немере болур. Бисте амыдыралга кызымак улус чыгган кадын Чадаанаже кирип, садып ап азы аъш-чемге орнаппаа турду. Чамдык тайгадан баткан улусту суурда сайгарлыкчылар дижирлер суур бажынга бажын дозуп, оларның бүдүн хүн чыып алган кадын "технарь" арагазынга азы аар өртектиг макарон кылыгларынга орнап ап чайлады.

Оларга кат хүлээп алыр черни тургузуп, ону акшага азы аъш-чемге орнап ап болур таарымчалыг байдалды тургузары күзенчиг. Тывада эки ажылдыг диртип турар Чадаананың хереглекчилер ниитилели (Роза Деге) бо ажылды организастап, суурга салбырдан тургузарын өөренип көөрүн дилээр-дир бис.

Дадар-оол САТ.

Бажың-Алаак суур.

СОҢГУЛДААЛАР – ДЕМОКРАТИЯНЫҢ ҮНДЕЗИНИ

1994 чылдың апрель 8-те Тыва Республиканың Чазааның болгаш Улуг Хуралының доктаалы езугаар ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы (ТСК) тургустунган, оон бээр он чыл болуп турар.

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының баштайгы даргазынга Шулуу Даваевич Кууларны соңгаан. 1996 чылдың февральда ТСК даргазынга Николай Алдын-оолович Ондарны соңгаан.

Он чыл дургузунда чурт иштинге Россияның Президентизиниң 2000, 2004 чылдарда, Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылда, 2002 чылда Тыва Республиканың Дээди болгаш Улуг Хуралдарның депутаттарының, Чазак Даргазының соңгулдалары, тус черниң бот-башкарылга органнарын хевирлээни дээн ышкаш политиктиг чугула болуушкуннар болган.

Амгы үеде Тыванның Соңгулда комиссиязын Шолбан Чыргал-оолович Монгуш удуртуп турар. Бөгүн ооң-биле республиканың соңгулда системазының, Соңгулда комиссиязының даргазының ажыл-чорудулгазының, хамаатыларның РФ-тиң болгаш ТР-ниң конституцияларында көрдүнгени эргелерин хандырып турарының дугайында чугааны кылдывыс.

Даарта—ТР-ниң Соңгулда комиссиязының тургустунган хүну

– Соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазы канчаар чоруп турарыл, ол политиктиг партиялар азы шимчээшкиннер-биле харылзаалыг бе, Шолбан Чыргал-оолович?

– Бүрүн эргелиг органнар соңгулдалар эрттирер дугайында шиитпирни хүлээп алырга, Тыванның соңгулда комиссиязы соңгулдаларны чорударынга кезээде келен. Тывада, Россияның өске-даа регионнарында ышкаш, соңгулда комиссиязындан аңгыда, участоктарның болгаш девискээрлерниң соңгулда комиссиялары ажылдап турар. Тыванның соңгулда комиссиязының составында 11 политиктиг партия, хөй-ниити шимчээшкиннериниң төлээлери кирген.

Ынчалза-даа соңгулда комиссиязы политикадан дашкаар дээрзин демдеглээри чугула. Ол бодунуң хүлээлгелерин күүсетпишаан, бодунуң политиктиг көрүштерин амыдыралче боттандырып турар эрге-чагырга органнарының соңгулдаларын чорудуп турар. Соңгулда чорудуун организастаар талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпишаан, комиссия кежигүннери соңгукчуларның шилилгезинче салдар чедирбейн турар, ынчаар эрге оларда чок. Кажан СК хоойлужудулга талазы-биле эгелекчи саналдарлыг азы хоойлу төлевилелдерин сайгарып турар болза, ол үгле соңгулда чорудуунга хамааржыр хоойлулар болур. Бистиң кол сорулгавыс – чурттуң хамаатыларынга оларның соңгуур болгаш соңгудар база республика амыдыралының чугула айтырыгларынга хамаарышкан референдумнарга киржир эргелерин боттандырары дээрзин утпайн чоруур бис.

– Тыванның соңгулда системазында кандыг айтырыг эң-не улуг бергедээшкиннерни таварыштырып турарыл?

– 1997 биле 2002 чылдарның соңгукчуларның соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының дугайында федералдыг хоойлулар боттарының иштики тургузуу-биледаа, хемчээли-биле-даа ылгалып турар. Соңгулдалар дугайында федералдыг хоойлулар ам база өскерлиишкиннерге таваржыр дээрзи парлалгадан көскү. Оларның кандыг болурун үе көргүзе бээр.

Амгы үеде хоойлу-даа билдингир, суд практиказы-даа шылгаттынган, ындыг-даа болза эрге-хоойлу баазазының сайзырап, соңгулда комиссияларының кежигүннериниң билииниң бедип турары-биле чергелештир соңгулда хоойлужудулгазының үрекчилериниң "ажылдаар" аргалары база хөгжүп турар. Чижээ, бөгүн бистиң ам болур соңгулдаларга кандыг чурум үрээшкиннери-биле таваржып болурувусту чугаалап болур: ол дээрге документилер долдурары, агитация ажылы дээш, оон-даа өске үүлдер-дир. Оларны болдурбас дээш баш удур санаашкыннарны кылып, профилактиканы чорудуп турар бис. Ынамдыкта бистиң бодап турганывыс ышкаш болу бээр таварылгалар турар, ынчалза-даа манаваанывыс чурум үрээшкиннери база болу бээр.

– Соңгулдалар үезинде хоойлудүрүм хажыдыышкыннары болган бе?

– Эрткен чылын Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазының соңгулдаларынга кандидаттарның бирээзи бодун дээди эртемниг деп бижидип алган, а херек кырында ындыг эвес болган. Ындыг хевирлиг таварылга Бии-Хемге база болду – ынчан бир кандидат бодунуң судтадып чораанын чажырыпкан, а ТР-ниң СК-ның иштики херектер органнарынче чоруткан айтырыынга харыы ооң судтадып чораанын илередип эккелди. Бирги таварылгада соңгулдаларның түннелин соңгаарлаткан, ийигизинде – суд ам-даа чоруп турар.

Сөөлгү чижек соңгулда чорудуунуң чуруму үгле соңгулда комиссиязының эвес, а бистиң-биле ажылдап турар структураларның ажылындан база хамааржыр дээрзиниң бадыткалы-дыр. Соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттиреринге, соңгулда комиссияларындан аңгыда, күрүне эрге-чагыргазының органнары, аңгы-аңгы яамылар болгаш ведомстволар, тус чер чагыргалары, политиктиг партиялар болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары киржип турар. Оларның киржилгези чокта соңгулдалар эрттирери болдунмас ийик. Чырык, чылыг, бажың, харылзаа, айыыл чок чорук кол нуруузунда күүсекчи органнардан хамааржыр. Тус чер чагыргаларының даргалары соңгукчуларның сан-түүн тодараткаш, соңгулда участоктарын тургузар. Ук медээлерни олар боттарының ээлчээнде бүрүткел органнары – ХБАБ, шериг комиссариады болгаш өске-даа организациялардан ап турарлар. Ынчангаш бистиң ажылывыстың шынары хөй кижиниң ак сеткилдиг ажылдаарындан дорт хамаарылгалыг.

–ТР-ниң СК-же азы ооң кежигүннеринче базыышкын янзылыг таварылгалар болган бе?

– Дорт базыышкыннар болгаш СК кежигүннериниң адынче кыжаныглар, аас-кежик бооп, болбаан. Девискээрлерде болгаш участок комиссияларында байдалды хынап, онза кичээнгейни комиссия составындан үнген таварылгаларже угландырып турар бис. Бүгү деннелдиң комиссияларында 2000 хире кежигүн ажылдап турар, а мындыг хевирлиг таварылгалар ийи-чаңгыс болгулаар. Бии-Хемге таварылга республикага бир дугаар болганы ол. Ооң чылдагааны – кожуун даргазының соңгулдаларын хөлүн эрттир политиктиг кылдыр хөрлээлеткени болур. 2002 чылдың мартта ТР-ниң Чазак Даргазының соңгулдалары болуп турда, бистиң мурнувуста турган ТСК-ның чамдык кежигүннери Бии-Хем кожуунуң чагырга даргазының соңгулдаларының үезинде элээн каш участоктарда соңгулдаларның түннелдерин шын эвес деп соңгулдаларны узатканнар. Бии-Хемниң кожуун суду ук хөделиишкиннерни хоойлуга удур деп түннээн. Ол-ла чылдың июньда Улуг Хурал депутаттарының соңгулдалары болуп турда, Бии-Хемниң ДСК (девискээр соңгулда комиссиязы) бисче кожуун соңгулдаларын соңгаарладыр дугайында дилегни киирди. Эки бодангаш, соңгаарладыр чылдагааннарны сайгарып көргеш, оларның дилээн күүседиринден ойталаан бис. Дээди суд бистиң шиитпиривистиң чөптүг болганын бадыткады. Ооң соонда соңгулдаларда – кожуун даргазын соңгуп турда – үстүнде чугаалааным эпчок таварылга болганы ол.

Бии-Хем комиссиязының талазындан чурум үрээшкиннерин суд тодараткан-даа болза, буруулугларны корум-чурум камгалаар органнар кеземчеге онааштырып чадап кагдылар. 2002 чылдың соңгулдаларынга корум-чурум камгалаар органнар 17 кеземче херээн оттурган, ынчалза-да оларның чаңгызы-даа суд четпейн барган. Эрткен чылын Күрүне Думазынче депутаттар соңгулдаларының үезинде чиде берген таңма болгаш бюллетеньнер херээ база судче кирбээн.

Бии-Хемде ам чаа составтыг СК ажылдап турар, оларның соңгулда чорудулгазын организастап турарынга хомудалывыс чок.

– Хамааты, ооң иштинде соңгулдаларга хамаарышкан эргелерни камгалаары-биле судче билдириишкинни киирип болур-ла болгай. Соңгулдалар үезинде суд сайгаржылгаларының хөй болуп турарын барымдаалааргa, бистиң республикада соңгулда-биле холбашкан суд практиказы улуг ышкажыл?

– Ийе, арга-дуржулга улуг. Төп соңгулда комиссиязының ажылдап эгелээни баштайгы 1994 чылында безин 3 хомудал кирген. 10 чыл дургузунда Тыва Республиканың Дээди судунуң берген медээлери-биле алырга, кожуун судтарынче соңгулда хоойлужудулгазынга хамаарышкан корум-чурум үрээшкиннери дээш 287 хомудалдар, билдириишкиннер кирген болуп турар. Ол үе иштинде Дээди судтуң бодунче 94 билдириишкин кирген-дир. Ниитизи-биле 381 билдириишкин, чылдарга хуваар болза, бир чылда-ла ортумаа-биле 38 билдириишкин-дир. Мен бодаарымга, маңаа сан-түң-даа чугула эвес, а билдириишкиннериң утка-шынары (киирип турар негелделериң үндезилеттингени, ол таварылгада судтуң туружу) болгаш тургузуу (кымдан билдириишкин киргени) кол дег.

Судтарже эң-не эвээш хомудалдарны хөй-ниити каттыжыышкыннары киирген – он чыл дургузунда үгле 4 билдириишкин болган. Суд оларның чаңгызын-даа хандырып бербээн. Прокуратура органнары судче соңгулда хоойлужудулгаларын үрээнинге хамаарыштыр 9 билдириишкин киирген, оларның үжүн хандырган.

Соңгулда комиссиялары боттары база судче аппеляцияны киирип турарлар. Он чыл иштинде маргылдаалыг байдалдарны шиитпирлээр дээш мындыг арганы 26 катап ажыглаан. Суд оларның 9-ун, чартыындан эвээшти, хандырган. Ынчап кээрге суд кеззеде соңгулда комиссиязының талазында эвес-тир ийин. Бис база судтуң шиитпиринге чагыртыр бис. Эң-не хөй билдириишкиннер соңгукчулардан кирген – суд 123 билдириишкинниң 29-ун хандырып берген. 10 чыл дургузунда соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге хамаарыштыр республиканың судтарынче 219 хомудал кирген, оларның 61-ин хандырып берген. Аңгы-аңгы деннелдиң соңгулда комиссияларының ындыг янзылыг частырыгларын үгле судка сайгарып турар дээр болза, шын эвес апаар. Хоойлу езугаар кудуку чадада комиссияларның шиитпирлерин үстүкү комиссиялар эде көрүп болур, ындыг сайгарылгаларны база кылгылаан бис.

– Чоокку чылдарда соңгулда системазынга, соңгулдаларга кандыг-кандыг өскерлиишкиннерни киирерил?

– Чоокта чаа ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларынга хамаарыштыр республиканың чаа хоойлузун хүлээп алган. Соңгуур эргелерниң кол магадылалдарының дугайында федералдыг хоойлуда өскерлиишкиннер езугаар депутаттарның мандаттарын пропорционалдыг, деңдески система езугаар чорудар апаар. Өскээр чугаалааргa, бистиң депутаттарывыстың чартыын чаңгыс мандаттыг округтардан, а өске чартыын партийжи даңзы езугаар соңгуур.

Ооң-биле чергелештир чаңгыс мандаттыг округтарны улгаттырары негеттинип келир. Бир эвес бо хүнге чедир бис кожуун бүрүзүнге элээн каш соңгулда округтарын тургузарын оралдажып турган болзувусса, ам бир кожуунга-ла чаңгыс соңгулда округу турар апаар. Оларның бирээзинге девискээр комиссияларының ажыл-чорудулгазын башкарар округ комиссиязының бүрүн эргелерин бир девискээр комиссиязынга дагзыр.

Ынчап кээрге ам болур Хоойлужудулга палатазынче соңгулдалар үезинде соңгулда комиссиялары шыңгыы шылгалданы эртер-дир. Ооң кадында соңгукчуларның кээриниң хуузун 43-тен 33-ке чедир кудулаткан.

Федералдыг соңгулда хоойлужудулгазынга база улуг өскерилгелер болур. Тодаргайлаарга, соңгулда хоойлужудулгазы чаартылгаларга таваржыр-дыр ийин але. Өскерилгелер Күрүне Думазын хевирлээриниң принцивинге, РФ-тиң субъектилериниң удуртукчуларын соңгуурунга, ол ышкаш соңгулдалар чорударын таарыштырар дүрүмнерге хамаарышкан. Күрүне Думазын хевирлээриниң чурумунга болгаш соңгулда чорударын башкарарынга хамаарышкан өскерилгелерни Россияның ТСК-ның 2002-2004 чылдарда эрттирген федералдыг болгаш регионалдыг соңгулдаларны анализтээш, соңгулда хоойлузунда четпестерни илереткениниң түннелинде белеткээн.

Тодаргай чаартылгаларга доктаап, оларның чамдыызын демдеглеп болур. Эрткен соңгулдаларда дыка хөй соңгукчулар даңзызында чазыгларга таваржып турган. Ынчангаш соңгукчуларның долу болгаш тодаргай даңзыларын кылырда эптиг кылдыр хамаатыларның чаңгыс аай бүрүткелин тургузарын саналдап турар. Янзы-бүрү чылдагааннарның ужундан соңгулда хүнүнде бүрүткел чок келген соңгукчулар база хөй болган, ынчангаш РФ-тиң субъектилериниң соңгулда комиссияларынга ук хамаатыларны соңгукчулар даңзызынче киирер чаңгыс азы элээн каш соңгулда участоктарының бүрүн эргелерин быжыглаарын саналдаан.

Шак мындыг хоойлу төлевилелин республиканың соңгулда комиссиязы Хоойлужудулга палатазынче киирген, ук документ аңаа деткимчени албайн барган. Чурт иштинде соңгулдаларның үргүлчү болуп турарын барымдаалааш, соңгулда хүннерин марттың үшкү улуг-хүнү база октябрьның бирги улуг-хүнүнде, а Күрүне Думазының депутаттарын соңгуур чылда декабрьның бирги улуг-хүнүнде эрттиреринин саналдап турар. Саналдар колдуундала соңгукчуларның бүрүткелинге, соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга, ол ышкаш хайгааракчыларның эргебайдалынга, политиктиг партияларның болгаш соңгулда блоктарының ажыл-чорудулгазынга, кандидаттарны депшиттиреринге болгаш бүрүткээринге, соңгулдаларның информастыг хандырылгазынга, акшаландырыышкынынга дээш, оон-даа өске айтырыгларга хамаарышкан. Кол санал – Күрүне Думазын партийжи даңзы езугаар хевирлээри. РФ-тиң субъектилериниң хоойлужудулга болгаш тус чер бот-башкарылгаларының төлээлекчи органнарын партийжи даңзы езугаар хевирлээри РФ-тиң ТСК-ның саналдарында чок.

– Чугаавыс байырлалга хамаарышкан болганда, ону доозуп тура чүнү чугаалап болур силер, Шолбан Чыргал-оолович?

– Соңгулда дээрге политиктиг байдалды турум болдурарының магадылалы-дыр. Республикага соңгулдаларны белеткээринге болгаш эрттиреринге 182 участок, 19 хоорай болгаш кожуунуң девискээр комиссиялары киржип турар. Соңгулдаларга ниитизи-биле аңгы-аңгы деннелдиң комиссияларындан 2 муң хире кежигүн хаара туттунган.

Тыванның соңгулда системазының тургустунганындан бээр 10 чыл оюн таварыштыр ооң "алдын шыгжамыры" - хөй чылдар дургузунда ажылдап келген кижилер – Мария Хомушкуевна Люндуп (Ак-Довурактың ДСК), Наталья Ивановна Куулар (Барыын-Хемчиктиң ДСК), Тараачы Чамыяңович Ликтан (Тес-Хемниң ДСК), Валентина Борисовна Магда (Тожунуң ДСК), Халарбаа Сааяевич Кара-оол (Эрзиниң ДСК) болгаш өскелерни адавас аргажок. Оларга болгаш бодумнуң шупту коллегаларым – Тыванның Соңгулда комиссиязының, девискээр, муниципалдыг болгаш участок комиссияларының кежигүннеринге база ол ышкаш 1994 чылдан бээр оларның составынга кирип турган болгаш биске соңгулдаларны болгаш референдумнарны эрттиреринге дуза кадып чоруур ак сеткилдиг кижилерге юбилей таварыштыр байыр чедирип тур мен. Ниитилелдиң иштинге демократияның сайзыраары хамаатыларның күрүне удуртулгазынга киржир эргезин хандырар талазы-биле бистиң канчаар ажылдаарывыстан дыка хамааржыр. Шуптуңарга кадыкшылды болгаш аас-кежикти күзедим.

Л. Александрова белеткээн.

Өөреникчиниң баштайгы чагаазы

ДАШТЫГ ОРУК — ТАЛЫГЫР ДЕГ

Ам-даа школачы мен. Төрээн суурум Саглыда чонга халалыг чидиг айтырыглар дугайын бодап ора, дөстүнмейн, кыдыраажым арнын ора тырткаш, биске эң хөй кээр солун "Шынче" чагаа бижип эгеледим.

Кызылдан Хандагайты баар оруктан бистиң Саглы суурже ээптерге-ле, даштарлыг орук эгелээр болгаш, машина бодундаа, ында олурган пассажирлерни-даа силгип эгелээр. Хөөредип чугаалаар болза, өс, баар үстү бер чазар. Ол орукка озал-ондак дээш, чүү-даа болу бээр. Бисти аай-дедир сөөртүр чолаачыларга база дыка дыш чок. Кижи көөрге, Кызыл баар асфальтылыг оруктарны орук ажылчыннары дыка септээр боор чорду. Бистиң Саглы суурже баар орукту чүге септевес чоор? Мен аңаа дыка хомудаар кижи-дир мен. Ол оруктап Мөңгүн-Тайга кожуунче база баар болгай. Бүдүн кожуунче баар орукту асфальтылап кылыр болза эки деп бодаар-дыр мен. Бистиң Саглы суур таварып, Мөңгүн-Тайга кожуунче чогаалчылар, артистер, даштыкы аалчылар, улуг даргалар дээш, кымнарны эртпес дээр. Даштыкы аалчылар суг оруктуң багайынга аажок түреп чоруур боор чорду. Орук ындыг багай боорга, бистиң суурнуң чурттакчыларының машиналары база дүрген үрелир дээрзин чолаачылардан дыннадым. Оон ыңай адаа чавыс машиналар база бистиң суурже кээп шыдавас. Оон ыңай ол орукта кылып каан көвүрүглер база дыка айыылдыг. Ыяштары ирип, бустур чеде бергилээн. Ынчангаш Мөңгүн-Тайга баар орукту асфальтылаарының дугайында айтырыгны чугаалажырын Тыванын орук эргелелинден дилээр-дир мен.

Оон ыңай суурувуста база бир берге айтырыг – теледамчыдылгада тыва каналдың чогу. 1,2 дугаар программаларны көрүп турар бис. Ынчалзадаа 2 дугаар программада тыва канал чок. Төрээн Тывазының дугайында дамчыдылгалар көрбеске дыка чалгааранчыг чорду. Бистиң суурнуң теледамчыдылгазынга тыва канал киирип бээрин чогуур албан черлеринден дилээр-дир мен.

Алдынай САЯЯ,
9-ку класстың өөреникчизи.

АЧАМ ДУГАЙЫНДА КАШ СӨС

Республикавыс чоокта чаа бодунуң ССРЭ-ге каттышканындан бээр 60 чылдаанын демдегледи.

Ол байырлалдар үезинде бодумнуң ачам Комбу Кыссыыдайович Кууларны дыка бодап турдум. Чүге дээрге ооң ажылишчи оруу орус чон-биле дыка харылзаалыг кижи. Орус чон-биле ажылдааргa биске, чыдып калган көшкүн чонга, дыка кедилиин аныяанда-ла билген. Ачам аныяанда, 17 харлыында-ла, өөрү Хавакпан Ондар суглар-биле 1934 чылда орук тудар отрядтарже чорупкан. Ынчан ындыг отрядтарга чүгле орус ажылчыннар ажылдап турган. Тыва чон көшкүн амыдыралдан шоолуг үнмээн. Орук тудуунга киржир дээн изиг күзелдиг оолдар баштай Сүт-Хөлден Чадаанага чедир аттыг, оон Кызылга чедир чадаг каш хонук черге хонуп чорааш келгеннер. Ынчангы бичии каш бажыңныг Кызыл көдээ оолдарга улуг хоорай дег кылдыр көзүлген. Оолдар орук ажылчыны болур күзелин албан черлеринге кирип, даргаларга тайылбырлааннар. Оларны Сесерлигже орук тудуунче эртенинде-ле чорудупкан. Ынчан ТАР биле ССРЭ-ниң аразында найыралдың оруун чаала тудуп эгелээн. Орукту кускунхаай, хүүрек-биле казар, ажыл дыка берге, орукка инек-даш суг таваржып кээрге, ону уу-чаза шаап эртер турган. Ачамның өөрү каш хонгаш-ла, дезип чангылай берген. Ачам чааскаан орус өөрүнден чорбаан. Орус дыл билбес-даа болза, өөрү-биле имнежип тургаш, ажылдап турган. Ажылга кызымак, шыдамык боорга, орус өөрү база аңаа дыка ынак апарган. Орус кижилерниң ажылга демниин ачам кайгап турган. Оон эгелээш ачам орук ажылчыны болуп хевээр арткан.

50 чылдар үезинде ачам Комбу Кыссыыдайович баштай Барыын-Хемчикке, оон Тес-Хем кожуунга орук даргалаан. Кызымак күш-ажылы дээш дыка хөй шаннал-макталды ап, Москва, Ленинградка улус ажыл-агыйларының делгелгезинге каш удаа чоруп, районнарга депутат-даа чораан. Оон чоорту партия, совет, райисполком, райпо, тудугга-даа удуртур ажылдарга ажылдап чораан. Күш-ажыл ооң амыдыралын каастап чораанын уруглары бистерге үргүлчү чугаалап чораан. Ажы-төлү дөгере башкы, юрист эртем-билиглиг кижилер болган.

Тыва Республиканың ССРЭ-ге каттышканындан бээр 60 чыл болганынга тураскаадып, республиканың сайзыралынга, хензиг-даа бол, үлүүн киирип чораан ачамның дугайында кыска чүүлдү бижидим.

Клара КУУЛАР,
пенсионер.

ООН БАШ УДУР КАМГАЛАНЫР

Күс орту кирип, соок үелер чоокшулап олурар. Ынчангаш чылдың келир күзенчиг эвес "аалчыларывыс" грипп болгаш тыныш органнарының вирустуг халдавырларының (ТОВХ) дугайын утпас болзувусса эки.

Соок үелерде оларның болбайн баарынга идегээн херээ чок. Оларга удур профилактиктиг хемчеглерге амдыгааштан эгелеп белеткенир болза эки. Гриппке удур эң дээштиг хемчег – тарыышкын. Ону эртем, амыдыралга боттандырыышкыннар хөй удаа бадыткаан болгай. Эрткен 2003-2004 чылдарның халдавыр сезонунда грипп болгаш ТОВХ-га удур хемчеглер чогуур деңнелдерге четпес кылдыр чоруттунган. Тыва Республиканың кадык камгалалының саң-хөө хандырылгазының ниити хемчээлинге грипп болгаш ТОВХ халдавырларындан болгулаан экономиктиг чидириглерниң түүн деңнээрге база гриппке удур тарыышкын чорудары чоннуң ажыл-агыйынга чидириглерни болдурбазынга эң дээштиг дээн бадыткалдар турбуже, сөөлгү чылдарда тарыткан кижилер саны хөлчок эвээжеп турар.

2003 чылда республикага чүгле 59706 кижи (ооң иштинде назы четпээннер 36792 кижи) бооп турар. Ол республиканың чурттакчыларының чүгле 19 хуузу. Ындыг байдал аарыг халдадып алырының бедик айыылының бөлүүнде турар кижилерни, грипп соонда багай уржуктарга таваржып болурларны безин камгалаарынга чедимче чок бооп турар. Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Ганды, Сүт-Хөл кожууннарда эмнелге ажылдакчылары, улуг назылыг кижилер, хоочулуг аарыг кижилер, школачылар шуут тарыттынмайн артканнар болган. Грипп болгаш ТОВХ халдавырынга удур хемчеглерге профилактика ажылдары чорударынга, эмнер садар акша-хөреңги дөстериниң база бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, ыяап-ла эмчи камгалалының, тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгизи чедингир эвес ажыглаттынган.

ГРИПП

Тарыышкынга үндүрген чарыгдал аарыгны халдадып алган аарыг кижилерни эмнээринден 10 катап эвээш дээрзин утпаза чогуур. Тарыышкын кылырынга берген 1 рубль аарыгны эмнээринге, аараанының дугайында бюллетеньнер төлээринге 6 рубльден 25 рубль чедир чарыгдалды камнаар. Оон аңгыда гриппке удур шын чоруттунган иммуннуг профилактика өске тыныш аарыгларын болдурбазынга база дыка улуг идигни бээр. Ынчангаш албан черлериниң, организацияларның, бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга, республиканың кожуун чагырыкчыларынга, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагырга даргаларынга, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сайыдынга гриппке болгаш ТОВХ-га удур тарылгалар чорудар эмнер садарынга амдыгааштан эгелеп акша-хөреңги аңгылаарын сүмелээр-дир бис. Оон башка соок эрте-даа дүжүп болур. Грипп болгаш ТОВХ аарыгларын баш удур болдурбазы чугула.

Снежана ОНДАР,
ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвүнде халдавырлыг аарыглар салбырының эргелекчизи.

I бөлүк—болур чери Кызыл-Мажалык
Октябрь 6 — среда
14.00 — Хемчик—Кара-Даш
16.00 — Бай-Тайга—Улуг-Хем

Октябрь 7 — четверг
14.00 — Хемчик—Улуг-Хем
16.00 — Кара-Даш—Бай-Тайга

Октябрь 8 — пятница
14.00 — Бай-Тайга — Хемчик
16.00 — Улуг-Хем — Кара-Даш.

III бөлүк — болур чери Туран
Октябрь 6 — среда
16.00 — "Автомобилист" — "Динамо"

Октябрь 7 — четверг
16.00 — "Автомобилист" — Хорум-Даг

II, IV бөлүк — болур чери Кызыл
Октябрь 6 — среда
14.00 — Дөгээ — Барум (Кызыл)
16.00 — Чеди-Хөл — "Луч" (РСДЮШОР)

Октябрь 7 — четверг
14.00 — Саяны — Барум (Кызыл)
16.00 — "Мажалык" — Чеди-Хөл

Октябрь 8 — пятница
12.00 — Саяны — Дөгээ
14.00 —"Мажалык" — "Луч"
16.00 —"Динамо" — Хорум-Даг
18.00 — чартык шүүлде оюннарының дугаар тудуушкуну.

ТР-ниң Чазак Даргазының Кубогу дээш шүүлде оюннар октябрь 9-10 хүннеринде "Хүреш" стадионга эртер.

БУТ-БӨМ-БҮҮНГЕ ТР-НИҢ "2004 ЧЫЛДЫҢ КУБОГУ" ДЭЭШ ОЮННАРНЫҢ ГРАФИГИ

ТӨӨГҮНҮҢ ЧИДИГ АРЫННАРЫ

Партия-күрүне болгаш хөй-ниитиниң көскү ажылдакчызы Г.Ч.Ширшинниң "Амыдырал уламчылап турар. Үешаг, эштерим болгаш бодум дугайында" деп ному чырыкче үнген.

18 чыл дургузунда СЭКП обкомунуң бирги секретарынга ажылдап келген Г.Ч.Ширшинниң сактып чоруур болгаш бижиир дээн чүүлдери хөй болбайн аан. Республика удуртулгазынга ооң ажылдап чораан чылдарында Тывага социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдези үре-түннелдиг турган. Ынчаарда тургузукчу күш-ажылдың, динамиктиг болгаш улуг хемчээлдиг хөгжүлденің чылдары турган.

Номда ынчаардагы болгаш перспективтиг сорулгаларның оруктарын болгаш аргаларын, эрткен оруктуң анализин база үнелээшкинин киирген. Бистиң мурнувуска улуг үлетпүр бүдүрүлгелерин, социал-культура ужур-дузалыг объектилерни тургузуп турганының чуруктары көстүп келир. Номда он-он бөдүүн ишчилерниң, көдээ ажылагый ажылдакчыларының, ажылчыннарның болгаш интеллигентилерниң аттарын киирген. Номда публицистика, журналистика аргаларын база ажыглаан, авторнуң өг-бүлезиниң дугайын бир-ле дугаар билип алыр бис.

Номну садып алыр күзелдиглер **1-17-00, 3-55-89** телефоннарже долгаар.

МАГАДАП-ЛА ХАНМАСТАР

"Борбаан, Борбак-оол" деп атты хоочун малчынга ооң авазы бичиизинде берген. Борбак-оол Аракчаа 10 уруглуг өг-бүленің үш дугаар оглу болуп төрүттүнген.

Борбак-оол Иргитович 1970 чылда Долчунмаа Салчаковна-биле өг-бүле тудуп, үш кысты, беш оолду кижизидип өстүрген. Олар 70 чылдардан эгелээш, бо хүннерге чедир малчыннап чоруур. Эрткен чурталгазында кадыг-берге, изиг-соок, хат-шуурганныг, кандыг үелер турбаан дээр. Ынчалза-даа олар кадыг-бергеге торулбаан. Аракчаларның өг-бүлези чылдың-на Наадым байырлалдарынга шаннадып келген.

Борбак-оол, Долчунмаа Аракчаалар бо чайын Алдыы-Белдир деп черге малын семиртип чайлаан. Чайгы-часкы үеде хоочун малчын эртен эрте туруп алгаш, кодан хоюн одарладыры-биле үнүптер. Кожаларының хою үнүп турда, Борбаан малчынның хою өдээнде девээлеп чыткылаар. Малчын Борбаанны таныыр, билир улус ооң малга ынаан, бердингенин магадап-ла ханмастар.

А.ДОНГАК.
Бай-Тал сумузу.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Кызыл хоорайның эмнелгезинге аар аарааш мөчээн бистиң чоок киживис **Соян Дамбаны** төрээн черинге эккеп орнукшударынга улуг дузазын көргүскен Ресгортопсбыттың коллективинге, ооң начальниги Ооржак Амир Дудаковичиге, автобус чолаачызы Ондар Анатолийге четтиргенивисти "Шын" солун дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ишти, акызы, Эрзинде төрелдери.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94. телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8976. Чагыг 125.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.